न होसी आसुरी संपत्तीचा. ॥ १००८ ॥ कीं सांगतां आसुरी संपत्ती । त्यांतील कांहीं लक्षणें आपणाकडे लागती । म्हणोन शंकित होईल अर्जुनाची मती । तरी तूं तैसा नव्हेसी ऐसें पुढें बोलेल. ॥ १००९ ॥ कीं गुणत्रयाच्या जाती । बहुतेक आसुरीच प्रकृती । परि जे भजती रमापती । ते सकळ दैवी प्रकृतीचेच हा सिद्धांत. ॥ १०१० ॥ अत एव पूर्वश्लोकीं अभक्तजन । जे बोलिला श्रीशेषशयन । ते राक्षसी आसुरी मोहिनी म्हणोन । या श्लोकीं बोलिला.॥१०११॥ येथें संक्षेप प्रकार । षोडशीं याचा विस्तार । दैवी संपत्तीचा विचार । येथें बोलोनि तेथें बोलेल संक्षेपें. ॥ १०१२ ॥ तेथें म्हणेल जगत्पती । कीं विस्तारें मागें बोलिलों दैवी प्रकृती । आतां आसुरी संपत्ति तुजप्रती । विस्तारें सांगतों तें तूं आइक. ॥ १०१३ ॥ एवं अभक्त प्रसंग । बोलतां येथें म्हणे श्रीरंग । कीं राक्षसी आसुरी मोहिनी प्रकृतींत अंतरंग । रंगलें त्याचें. ॥ १०१४ ॥ संक्षेप इतकाच बोलोनी । तयाचा विस्तार पुढें सांगणें म्हणोनी । दैवी प्रकृतीचे स्वभक्त येथूनी । सांगतो प्रथम त्यांत हा श्लोक. ॥ १०१५ ॥

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजंत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३ ॥

पार्था! महा थोर ज्यांचीं चित्तें । ते तों अवलंबूनि दैवी प्रकृतीतें । अनन्य मनें करूनि मातें । भजती तत्त्व माझें जाणुनी. ॥ १०१६ ॥ चित्त जयांचें थोर । महात्मे म्हणावे ते नर । या शब्दें सूचवी सर्वेश्वर । गहन भाव. ॥ १०१७ ॥ अभक्तांच्या प्रकृति तीनी । राक्षसी आसुरी मोहिनी । महात्मशब्दें विलक्षण त्याहुनी । दैवी प्रकृति याची सूचवी. ॥ १०१८ ॥ कीं चित्त त्यांचेंच थोर । शांति अखंड ज्यांसमोर । न करिती ऐसे दयाळू नर । परपीडा कदापि. ॥ १०१९ ॥ पराचा अपराध सोशिती । ऐसा अवकाश असे ज्याचिया चित्तीं । अवकाश फार त्यास म्हणती । थोर घर म्हणोनी.॥१०२०॥ यावरून न असे तयासी । हिंसा प्रकृती राक्षसी । कीं अन्याय विषयासक्ति जयासी । सर्वथा असेना. ॥ १०२१ ॥ जे न्यायमार्गें वर्तती । ते परपीडा किमर्थ करिती । यावरोनी आसुरी प्रकृती । नसे हेंही सूचवी. ॥ १०२२ ॥ जे अत्यंत उदार । चित्त त्यांचें म्हणावें थोर । स्पृहा नसणें हा प्रकार । उदारत्वाचा. ॥ १०२३ ॥ स्पृहेंकरोनि युक्त मन । आणि वेंचितो धन । तें त्यांचें स्पृहेचें साधन । न म्हणावें औदार्य. ॥ १०२४ ॥ स्पृहा धरोनि लाभाची ।

व्यवहारें उदंड धन वेंची । तेही काय तयाची । उदारता म्हणावी ? ॥१०२५॥ एवं नसे विषयस्पृहा । उदार म्हणावें त्या निस्पृहा । जो उदार त्याचेंच चित्त महा । थोर म्हणोनि जन म्हणती. ॥ १०२६ ॥ विषयनिस्पृह तों तोचि दिसे। कीं विवेक ज्ञान ज्यास असे । विवेक जेथें तेथें न वसे । मोह अविवेक जो म्हणावा. ॥ १०२७ ॥ मोह नसे म्हणोनी । नसे म्हणावी प्रकृति मोहिनी । एवं अभक्तांस ज्या प्रकृती तीनी । त्याहूनि विलक्षण प्रकृति यांची. ॥ १०२८॥ अत एव जे महात्मे ऐसे । ज्यांस दैवी प्रकृतीचाच आश्रय असे । माझिया भजनावांचूनि न वसे । चित्त अन्यत्र त्यांचें म्हणे भगवंत. ॥ १०२९ ॥ म्हणोनि ज्यांचें अनन्य मन । मजवांचूनि अन्याचें न करिती भजन । पार्था! मातेंच भजती ते जन । तत्त्व माझें जाणुनी. ॥ १०३० ॥ जाणोनि मातें भजती । म्हणोनि म्हणे जगत्पती । ज्ञानियास न लगे भजन म्हणती । ते न जाणत बोलती सूचवी ऐसें. ॥ १०३१ ॥ जे जाणोनि निर्गुण । मग न भजती सगुण । ते तों म्हणावेच निपुण। क्लेश अधिक जरी तयांसी.॥१०३२॥ ते निर्गुण मात्र उपासिती । कीं निर्गुणींच दृढ लागली त्यांची प्रीती । परि सगुण भजोंच नये ये रीती । ते न बोलती अपसिद्धांत. ॥ १०३३ ॥ जे स्वयें शब्दज्ञानी । उगेच निर्गुण वादाचे अभिमानी । ते ज्ञानियास सगुण न लगे म्हणोनी । वृथा पांडित्य मिरविती. ॥ १०३४ ॥ सगुणभक्त जे ज्ञानी । या गीतेंत बोलिले थोर म्हणोनी । तेथें पांडित्य बळें ते भक्त अज्ञानी । म्हणोनी वाखाणिती. ॥ १०३५ ॥ त्यांचें मत जगत्पती । निषेधी कीं जाणोनि मातें भजती । ते जाणती जे रीती । ते या चतुर्थचरणीं बोलतो. ॥ १०३६ ॥

चतुर्थचरण—**ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ।**

आदि सकळां भूतांची । ते सत्य निर्गुणसत्ता साची । आदि सुवर्ण मुकुटादिकांची । आदि मृगजळा सूर्यकिरण. ॥ १०३७ ॥ मुकुटादि आकाराचा होतां व्यय । सोनें मागुती उरे अव्यय । तैसीं भूतें नाशतां उरे अद्वय । ब्रह्मप्रलयानंतर. ॥ १०३८ ॥ ऐसेंचि घट जेथूनि उपजती । ते नाशतां उरे आदि त्याची माती । आणि घट जोंपर्यंत असती । तोंवरी प्रकाशती तेचि मृत्तिकेंकरूनी. ॥ १०३९ ॥ एवं जो आदि जो अंत । तोच मध्य त्याचा निश्चित । त्यांत सबाह्य आंत । एकचि कारण स्थितिकाळीं याचें. ॥ १०४० ॥ एवं घटीं जेंवि माती । ये रीती भूतांची आदि सर्वभूतीं । जाणोनि भक्त मातें भजती ।

म्हणे श्रीकृष्ण. ॥ १०४१ ॥ आतां ऐसें जाणोनि भजती । त्यांची कैसी भजनरीती । तें सांगतो जगत्पती । यानंतरचिया श्लोकीं. ॥ १०४२ ॥

सततं कीर्तयंतो मां यतंतश्च दृढव्रताः ।
नमस्यंतश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४ ॥

अर्जुना ! पूर्वश्लोकोक्त । जे जाणोनि मातें भजती भक्त । ते भक्तीकरून नित्ययुक्त । सर्वदा कीर्तिती मातें. ॥ १०४३ ॥ नित्ययुक्त भक्ति करूनी । आणि सर्वदा कीर्तन करिती म्हणोनी । कीर्तन आणि प्रेम हेंही दोनी । अखंडत्वें सूचवी. ॥ १०४४ ॥ आणि आपणास कीर्तनाचा सोहळा । तो आठवला मेघनीळा । प्रेमें दाटला गळा । सविस्तर न बोलवे. ॥ १०४५ ॥ माझिया नामाचें कीर्तन । म्हणावें तें म्हणे कमलनयन । मातेंचि कीर्तिती ऐसें वचन । वाचेस आलें. ॥ १०४६ ॥ कीर्तनी भक्तांची प्रेमकळा । वदतां आपला सोहळा । बोलतां आला कळवळा । म्हणे कीं सर्वही काळ मातें कीर्तिती. ॥ १०४७ ॥ आपणच आपलें नाम । ऐसें सूचवी घनश्याम । मातेंचि कीर्तिती ते आत्माराम । ऐसें म्हणे. ॥ १०४८ ॥ भक्तीकरून नित्ययुक्त । आणि नित्य गाती मातें भक्त । यांत आपण नित्य विरक्त । तरी अंसोसी कीर्तनाची सूचवी. ॥ १०४९ ॥ कीं प्रेमयुक्त सर्वदा । आणि सर्वदा गोविंदा ! मुकुंदा ! । अच्युता ! अनंता ! आनंदकंदा ! । ऐसे कीर्तिती मातें. ॥ १०५० ॥ सर्वदा कीर्तन करिती । म्हणतां सूचवी कीर्तनाच्या विविध रीती । कीं सर्वदा जरी गाती नाचती । प्रारब्धनिष्ठ शरीरधर्मही चालावे. ॥ १०५१ ॥ भोजनादि काळ । तेथें अयोग्य नृत्य मांदळ ताल । याच्या जिव्हे तों विटाळ । नव्हे नामविस्मरणाचा कदापि. ॥ १०५२ ॥ एवं च सर्वदा नाम वाचे । समयविशेषें गाय, नाचे । जागृतींत जे भाव कीर्तनाचे । ते स्मरती स्वप्नींही हें सत्य. ॥ १०५३ ॥ जागरीं जिव्हा जैसी वळे । स्वप्नीं त्याच शब्दीं चळे । त्याची साक्षी कीं देहीं जिव्हा चावळे । रामकृष्ण गोविंद अच्युत इत्यादि. ॥ १०५४ ॥ जों रंगीं गाय, नाचे । आणि सर्वदा नये नाम वाचे । ते विलास पोट भरायाचे । निष्ठा नसे कीर्तनीं हेंही सतत शब्दें सूचवी. ॥ १०५५ ॥ तोही इतरांहूनि बरा । कीं फुलांचा करी विकरा । सर्वथा नामीं विमुख त्या खरा । उद्धार नाहीं. ॥ १०५६ ॥ निष्ठा कीर्तनीं असे । नाम त्याचे वाचे वसे । नामें उठे नामें बैसे । टेंकळी जिव्हेस नामाची. ॥ १०५७ ॥ शिंकेसरिसें नाम । ढेंक-

रासरिसा राम । जांभईसरिसा मेघश्याम । वाचेस उमटे. ॥ १०५८ ॥ ग्रासो-ग्रासीं भोजनीं । पसरितां पाटीं शयनीं । राम कृष्ण नारायण म्हणोनी । निजेला उठे. ॥ १०५९ ॥ स्नान करितां हरि हरि । म्हणोनि गर्जे वैखरी । अशुचि म्हणोनि न करी । नामास विमुख वाचेतें. ॥ १०६० ॥ मलमूत्राचें वि-सर्जन । करितां झांकी नासिका वदन । तों नामप्रवाह जैसें नदीजीवन । तुंबे धरण बांधितां. ॥ १०६१ ॥ जल कोंडितां मागें फिरे । तैसें मनीं नाम स्मरे । परंतु त्याही अशुचिकाळीं न विसरे । नाम जगन्निवासाचें. ॥ १०६२ ॥ एवं कीर्तनाच्या रीती । येथें सूचवी जगत्पती । जे भोजनादिकाळीं नाम वर्जिती । मुखभंग त्यांचा या सतत शब्दें. ॥ १०६३ ॥ अशुचि गंगा आतळे । स्नान पानें अशुचिता जळे । कोणी होऊनि सोंवळे । न करिती स्नान गंगेचें. ॥ १०६४ ॥ चरणांगुष्ठमात्र । स्पर्शिली ते गंगा करी परम पवित्र । नाम त्याचें सर्व गात्र । कोण महिमा वर्णी तयाचा. ॥ १०६५ ॥ पादांगुष्ठा स्प-र्शिली परी । गंगा नव्हे आंगें हरी । नाम आणि मुरारी । दोन नसती. ॥ १०६६ ॥ तनू घट शब्दाची । मृत्तिका घटरूपिणीच साची । गंगा पावेल सरी नामाची । हें न घडे. ॥ १०६७ ॥ वेद म्हणेती सर्वांहूनी । थोर नाम तुझें म्हणोनी । पुत्रा नारायणा म्हणतां ज्या नामें करोनी । मुक्ति अजामिळ पा-वला. ॥ १०६८ ॥ न कळतां अरण्यशाक । भक्षितां करोनी पाक । रोगी आरोग्य पावे हें कौतुक । सकळ देखती. ॥ १०६९ ॥ न कळतांही नामप्रताप । वाचेस येतां नाशी पाप । न कळे बाळासि दीप । परि तम ना-शितां अवलोकी मातेतें. ॥ १०७० ॥ नामें अज्ञान नासे । नामें आत्मा प्रकाशे । पावले जीवन्मुक्तदशे । नामेंचि करूनी. ॥ १०७१ ॥ मेघश्याम जगज्जीवन । सर्वत्र वर्षे कृपाजीवन । परि पापझोंपडींत जे जन । बिंदु न पडे त्यांवरी. ॥ १०७२ ॥ वीज नामाची कडकडो । ते पडतां कैंची पापींची झोंपडी । बारा वाटा होतां तेच घडी । शिरीं पडे कृपावृष्टि घननीळाची. ॥ १०७३ ॥ ऐसा ज्या नामाचा प्रताप । तें अशुचि म्हणतां म्हणणें पाप । ओवळियानें गंगेचें आप । शिवों नये म्हणणें जे रीती. ॥ १०७४ ॥ जे हरिनामीं विमुख । पाहों नये त्यांचें मुख । त्यांस नाहीं स्वर्गसुख । मोक्ष तो नाहींच कीं तयांतें. ॥ १०७५ ॥ नामें सांग होय कर्म । अंगहीन नामें सांग धर्म । नाम दृष्टांतें शब्दब्रह्म । वेद पावले श्रेष्ठत्व. ॥ १०७६ ॥ नामासंमान जें तें अक्षर । म्हणोनि

नामें वेदांस बडिवार। काशीसमान कोल्हापुर। पुराणें म्हणती जे रीती. ॥ १०७७॥ विमुख हरिनामीं तया। न फळती सकळही सत्क्रिया। प्रायश्चित्तें जाती वायां। विमुख होतां हरिनामीं. ॥ १०७८॥ गंगादितीर्थमात्र। यद्यपि म्हणावें पवित्र। परि न करिती शुद्ध मद्यपात्र। नामविमुखा प्रायश्चित्तें ये रीती. ॥१०७९॥ नामावांचूनि सदाचार। ते सकळही वेडेचार। पाय उचलोनि मूत्राची धार। निराळी सोडी श्वानही. ॥१०८०॥ नामावांचोनि आंघोळी। त्या बेडुकाच्या बुड्या जळीं। जळीं सर्वदा असे मासोळी। दुर्गंध आंगीं अनिवार. ॥१०८१॥ हरिनाम न म्हणे वाचा। निराहार उपवास एकादशीचा। बाशिंग अलंकार मस्तकाचा। बांधिजे जे रीती पाठीसी. ॥ १०८२ ॥ अहोरात्र जागर उपवास। उपयोगी हरिनाम कीर्तनास। म्हणोनि निद्राहार जनास। ऋषि ते दिवसीं वर्जिती. ॥ १०८३ ॥ हें स्पष्ट बोलतां जन। कीर्तन करिती करोनि भोजन। म्हणोनि करिते जाले शासन। उपवासाचें. ॥ १०८४ ॥ त्यांच्या मुखीं जें निघालें। तें सत्यच फळ होऊं लागलें। राजवर्जित कर्म केलें। तिहीं गमाविलें जीवित्व. ॥ १०८५ ॥ विशेषें एकादशीदिनीं। ऋषि म्हणती करावीं दोनी। अहोरात्र जागरणीं। एवं कीर्तनीं तात्पर्य. ॥ १०८६ ॥ उपवास करी निराहार। सोंकटीं खेळोनि जागर। तो नव्हे व्रताचा बडिवार। मुख्य हरिकीर्तन ऋषि बोलती. ॥ १०८७ ॥ सासूसुनांचें भांडण। घडला उपवास जागरण। तें पुण्य एकादशीचें कारण। जालें विमान जावया. ॥ १०८८ ॥ म्हणोनि हरिकीर्तनाविण। निराहार आणि जागरण। करिती त्यांसही व्रतगुण। होय अमृतें अमरता जैसी काकासी. ॥ १०८९ ॥ कावळा अमृत प्याला। वंश अवघा अमर जाला। म्हणोनि अमृत मिळतां मानव भला। न करी पान कावळा म्हणोनी. ॥ १०९० ॥ टाकोनि हरिकथामृत। निराहारी बसे जागत। फळ देईलही व्रत। परि नव्हे कृपापात्र देवाधिदेवाचें. ॥ १०९१ ॥ वाणीही मेळवी धन। धनचि मेळवी रायाचा प्रधान। परि तो रायासमान। ग्राम्य तुच्छ धनिक हा. ॥ १०९२ ॥ क्षण निद्रा येतां दिवसा। भंग जाला उपवासा। हरिनामप्रताप नव्हे ऐसा। कीं नाम पूर्ण करी न्यूनातें. ॥ १०९३ ॥ व्रत सफळ नामें परम। विना नाम सकळ अंगहीन कर्म। एकादशी तों भागवतधर्म। नामावांचूनि शैव जैसें विनाप्राण. ॥ १०९४ ॥ एवं नामें सकळ काळ सफळ। त्यास वर्जिती भोजनादि काळ। ते नाममहिमा नेणती खळ।

जाणती ते ऐसें न म्हणती कदापि. ॥ १०९४ ॥ इत्यादि भावें सतत । म्हणजे प्रेमें सर्वदा अत्यंत । कीर्तन करिती म्हणे भगवंत । या श्लोकीं. ॥ १०९५ ॥ जे ऐसे त्यांची दैवी प्रकृती । एवं च याहूनि विपरीत ते असुरजाती । जे नामकीर्तनाचा महिमा निंदिती । ते असुर कीं विपरीत या प्रकृतीस प्रकृति त्यांची. ॥ १०९६ ॥ जे कर्ममात्र श्रेष्ठ म्हणती । त्यांस स्पष्ट असुरांत ऋषि गणिती । आतां जे गीता भागवत वेदांत जाणती । आणि न भजती हरीतें. ॥ १०९७ ॥ ते म्हणती पुराण वेद । नाममहिमा बोलती तो अर्थवाद । महत्त्व नसोनियांही महत्त्वाचा अनुवाद । अर्थवाद म्हणती शास्त्रीं तयासी. ॥ १०९८ ॥ बडबड करिती ऐसी परी । दूषणास युक्ति न सांपडे खरी । प्रमाण नाहीं म्हणावें तरी । पुराणें श्रुति स्मृतिही बोलती. ॥ १०९९ ॥ दूषण युक्तीकरोनि घडे । परंतु युक्ति बरी न सांपडे । मग म्हणती ते वेडे । कीं संस्कार नामें कां न होती ? ॥११००॥ म्हणती नाम थोर हा निर्वाह । तरी नामें न घडे कां मुंजी विवाह ? । तेथें लागे कर्मप्रवाह । हे कुयुक्ति ये स्थळीं बोलती. ॥ ११०१ ॥ या युक्तीचाही परिहार । येथें सूचवी सर्वेश्वर । सतत कीर्तन म्हणतां जेव्हां प्रकार । करावा तेव्हां तो काळ. ॥ ११०२ ॥ स्नानकाल संध्याकाल । होमकाल पूजाकाल । मुंजीकाल विवाहकाल । कर्मसंस्कारकाल सकळ आले. ॥ ११०३ ॥ **'यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या'** म्हणोनी । नामें न्यून तितकें पूर्ण होतें या स्मृतीकरूनी । सर्वकर्मकाळीं नाम स्मरोनी । सफळ सर्व कर्मे करिती हें सूचवी. ॥ ११०४ ॥ **'ॐ तत्सदिति निर्देश'** । त्रिविध निजनामें हृषीकेश । सप्तदर्शी करील उपदेश । कर्म सफळ या नामें म्हणोनी. ॥ ११०५ ॥ **'ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पण'** म्हणोनी । उदक सोडिती सर्व कर्मेंकरूनि । कर्म सांग नामावांचूनी । सर्वथा नव्हे. ॥११०६॥ जीवाकरितां देह सफल । तैसें नामें सफळ कर्म सकळ । अमंगळ देह जीवें मंगळ । तेंवी नामेंचि कर्म सुमंगळ. ॥ ११०७ ॥ तथापि नामेंचि केवळ । न होती संस्कार सकळ । तेव्हां नाममहिमा हा विफळ । कर्म थोर ते म्हणती. ॥११०८॥ तरी लक्षाचा मुकुट । पायीं बांधितां न चालवे वाट । पादरक्षा निकृष्ट निपट । पायीं घालितां काटे न रुतती. ॥ ११०९ ॥ जे कर्मसिद्धि पादरक्षेंकरोनी । ते नव्हे मुगुटें म्हणोनी । मुकुट उणा पादरक्षेहूनी । हें कायं घडे ? ॥ १११० ॥ मुकुट मस्तकींच घालावा । मार्ग पादरक्षेनेंच चालावा । नामें मोक्ष बोलावा । कर्मे वर्णाश्रमसंस्कार. ॥ ११११ ॥ कर्मे वेदमंत्रें चाले । तरी नामेंही वेदवाणीच बोले । दोनी मार्ग प्रकट जाले ।

वेदाचपासूनी. ॥ १११२ ॥ संस्कार कर्मे बोलती श्रुती । मोक्ष नामें वेदचि बोलती । जनास दोनी प्रकार सांगती । अनादि वेद. ॥ १११३ ॥ कन्या आणि दासी । श्वशुर दे जामातासी । नाम आणि कर्म दोनी जनांसी । वेदचि देती ये रीती. ॥१११४॥ क्षयरोग नाशी रसराज । त्या रसराजें नासे खाज । म्हणोनि रसमहिमा वर्णितां लाज । वाटेल काय धन्वंतरियासी? ॥ १११५ ॥ नामें भगवत्प्रसाद । भगवत्प्रसादें कैवल्यानंद । संस्कार नव्हती म्हणोनि वेद । भीती काय वर्णितां महिमा नामाचा? ॥ १११६ ॥ नाममहिमा नये कर्मातें । नये वर्णाश्रमत्वसिद्धि धर्मातें । नाम पाववी वैकुंठधामातें । कर्में न चुके गर्भवास. ॥१११७॥ लोहार शस्त्रें घडूं जाणे । तींच शस्त्रें शूर हाणे । तो शस्त्र घडूं नेणे । हाणों नेणे लोहार. ॥ १११८ ॥ तथापि शूर राजमान्य । लोहार सन्मानार्हही सामान्य । नामास भगवत्प्राप्तिप्राधान्य । गर्भवास कर्मे न चुकती. ॥ १११९ ॥ शूराकरितां सफळ । विद्या लोहाराची सकळ । तैसें कर्म सुमंगळ । नामाकरितां. ॥ ११२० ॥ तथापि शस्त्रें न करी शूर । तीं घडितोचि लोहार । तैसे वर्णाश्रम संस्कार । न होती नामें. ॥ ११२१ ॥ सफळचि शूरांच्या हातीं । लोहाराच्या विद्या सकळ होती । तैशा वर्णाश्रमादि सिद्धि साधती । नामप्रतापें कर्माच्या. ॥ ११२२ ॥ म्हणोनी सर्व कर्माचिया काळीं । मातें कीर्तिती म्हणे वनमाळी । सतत शब्दें बुद्धि चाळी । सूचवूनि भाव इत्यादि. ॥ ११२३ ॥ कोणी म्हणती कीं नाम थोर जरी । कर्म टाकाना कां तरी । त्यांस म्हणावें कीं आरूढ हस्तीवरी । तो काय पायीं पादरक्षा घालीना? ॥ ११२४ ॥ सांग नामनिष्ठाचेंचि कर्म । उत्तम नामनिष्ठाचाचि धर्म । ते यथाविधि कर्म करूनि वर्म । जाणती कीं नाम थोर म्हणोनी. ॥ ११२५ ॥ असो तें आतां ऐसा प्रथम चरण । बोले जगद्वंद्यचरण । आतां दुसरिया चरणाचें विवरण । प्रयत्नही करिती ते दृढव्रत म्हणोनी. ॥ ११२६ ॥ म्हणोनि पूर्वचरणीं सतत । मातें कीर्तिती म्हणे भगवंत । आणि पूर्वश्लोकीं भूतादि अव्यय अनंत । जाणोनि मातें भजती बोलिला. ॥ ११२७ ॥ तरी ज्यास जालें ज्ञान । त्यास अन्वयें सर्वत्र भगवद्दर्शन । व्यतिरेकें निखळ स्वरूपध्यान । याचें तों कीर्तनच वर्णिलें सर्वदा. ॥ ११२८ ॥ तरी काय ज्ञानसमाधि टाकुनी । सर्वदा असतो नुसत्या कीर्तनीं? । शंका ऐसी म्हणोनी । **'यतंतश्च दृढव्रताः'** म्हणतसे. ॥ ११२९ ॥ **'यतंतश्च'** म्हणजे यत्नही करिती । म्हणजे यत्न करीतचि मातें कीर्तिती । **'यतंतश्च'** म्हणतां चकारें श्रीपती । स्वरूपसमाधि दोनीही सूचवितो. ॥ ११३० ॥ करणें स्वरूपाकार अंतःकरण । इतकेंचि

'यज्ञ'शब्दाचें विवरण । त्यांत चित्स्वरूप तंतुस्फुरण । जडपटीं स्मरणें हा अन्वयसमाधी. ॥ ११३१ ॥ तरी मुखीं नाम अर्थी दृष्टी । त्या ज्ञानदृष्टीस भगवद्रूपसृष्टी । पाहे गाय नाचे करी अमृतवृष्टी । जे आयकती तयांतें. ॥११३२॥ सर्वभूतीं वसे देव । तो म्हणावा वासुदेव । नाम गातां देवाधिदेव । विश्वरूपें जो पाहे. ॥ ११३३ ॥ म्हणे अच्युत अच्युत । देखे जड तरंगीं चित्सिंधु नाशरहित । म्हणतां अनंत अनंत । देखे उरला आत्मा व्यापूनि जग सारें. ॥ ११३४ ॥ भगवान् भगवान् म्हणतसे । तों भगवद्रूप हें प्रत्यक्ष . दिसे । स्त्रीरूप नटवेष जो भासे । ज्ञाता पाहे प्रत्ययाकडे तयाच्या. ॥ ११३५ ॥ आपण दावितो स्त्रीवेष । हा स्त्रीवेषें असे मीच पुरुष । तैसा चराचररूपें अशेष । आपण असे हा प्रत्यय भगवंताचा भागवतांचाही. ॥ ११३६ ॥ कीं ज्या प्रकाशें चराचर ज्याला । प्रतीतीस येतो आत्माच आपला । ऐसा अन्वय समाधि बाणे तयाला । ज्ञानी भगवन्नामकीर्तन जो करी. ॥ ११३७ ॥ आतां देवकीनंदन । उचलितो गोवर्धन । गोवर्धनोद्धर कमलनयन । सगुण साकार नामें इत्यादि. ॥ ११३८ ॥ नामें उच्चारितां वाचे । मनीं स्फुरती अर्थ नामाचे । आविर्भाव त्या त्या रूपाचे । मनीं होती. ॥ ११३९ ॥ त्या त्या भगवद्रूपवृत्ती । स्वरूपसत्तेनें स्फुरती चित्तीं । पटीं तंतु घटीं माती ये रीती । आत्मसत्ता देखे त्या स्वरूपीं. ॥ ११४० ॥ या रीतीचें कीर्तन । सूचवी जगज्जीवन । आतां करितां निर्गुणध्यान । शब्द माघारां परततो. ॥ ११४१ ॥ सुषुप्ति आणि निर्गुणध्यान । येथें नसे शब्दाचें ज्ञान । जों शब्द तों कीर्तन । निरर्थक नव्हे सतत शब्द. ॥ ११४२ ॥ शब्द असे जोंपर्यंत । तोंवरी कीर्तन अखंडित । कीर्तनावांचूनि कोणे काळीं निश्चित । शब्द वायां त्याचा नव जाय. ॥११४३॥ कीर्तन आणि यत्नही करिती । भगवंत म्हणे ये रीती । आणि पूर्वश्लोकीं म्हणे मातें भजती । जाणोनि भूतादि अन्वय. ॥ ११४४ ॥ तरी ज्ञानी आणि भक्तराव । त्यांच्या कीर्तनादिकांचा ऐसा भाव । आतां उरल्या नवविधा भक्ति देवाधिदेव । तृतीय चरणीं सूचवितो. ॥ ११४५ ॥ 'नमस्यंतश्च' म्हणे । चकाराचा अर्थ पार्थ जाणे । त्यास खूण ऐसी बाणे । कीं नवविधा भक्तीही बोलिली. ॥ ११४६ ॥ 'नमस्यंतश्च' म्हणे श्रीपती । कीं नमस्कारही मातें करिती । नवविधा भक्ति करून नमस्कारेंही भजती । नमस्कारही करिती या शब्दीं हा अर्थ. ॥ ११४७ ॥ उगेंच नमस्कार करिती म्हणावें । तेथें नमस्कार करिती

या भावें । नमस्कारही म्हणतां जाणावें । कीं नवविधा भक्ति करूनही वंदिती. ॥ ११४८ ॥ प्रथम भक्ति श्रवण । कीर्तन न घडे श्रवणाविण । चरितश्रवण नसतां कवण । करूं शके कीर्तनातें? ॥ ११४९ ॥एवं त्याचें वर्णितां कीर्तन। श्रवण स्मरण दोनी भक्ति कमलनयन । सूचवी कीं नाम स्मरेना जों मन । केंवी कीर्तन ते करितील ? ॥ ११५० ॥ एवं कीर्तनाहूनि पहिलें श्रवण । आणि कीर्तनकाळीं स्मरण । कीर्तन म्हणतां विवरण । भक्तित्रयाचें.॥११५१॥ सप्तमस्कंधीं भागवतीं । नवविधा भक्ति ज्या श्लोकीं असती । त्या पुढिलिया श्लोकीं दिसती । सफळ अर्पितां मुकुंदातें. ॥ ११५२ ॥

सप्तमस्कंधश्लोकद्वय—**श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।**
अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ १ ॥
इति पुंसार्पिता विष्णोर्भक्तिश्चेन्नवलक्षणा ।
क्रियते भगवच्छ्रद्धा तन्मन्ये धीतमुत्तमम् ॥ २ ॥

यांत श्लोकें प्रथमें । नवविधा भक्तीचीं बोलिलीं नामें । दुसरिया श्लोकीं निष्कामें । अर्पितां भगवंतीं त्या भक्ति म्हणाव्या हा अर्थ. ॥ ११५३ ॥ भक्ति करूनि भगवंतीं । अर्पी निष्काम तरीच भक्त म्हणवती । एवं भक्तिसमर्पण प्रस्तुतीं । बोलणें असे. ॥ ११५४ ॥ बोले समर्पणाची रीति । **'यस्य स्मृत्या'** हे स्मृती । **'सद्यो वंदे'** म्हणोनी वंदिती । भक्त कर्में करून अच्युतातें. ॥ ११५५ ॥ एवं च नवविधा भक्ति करूनी । समर्पिती भक्त वंदूनी । प्रस्तुत **'नमस्यंतश्च'** म्हणोनी । चकारें सर्व भक्ति येथें सूचवितो. ॥ ११५६ ॥ नमस्कारही करिती । म्हणजे भक्ति करून वंदूनि आर्पिती । या कारणें दृढव्रत ते म्हणे जगत्पती । कीं ढळणें नसे जयांतें. ॥ ११५७ ॥ भक्ति केली जैसी तैसी । ही बुद्धि नाहीं ज्यांपासीं । या भावें दृढव्रत ते म्हणोनि ऐसी । वाणी चक्रपाणी बोलतो. ॥ ११५८ ॥ कीं श्रवणादि भक्ति करिती । आणि वंदूनि मातें अर्पिती । दृढव्रत ऐसें भजती । भक्तियुक्त हा भाव. ॥ ११५९ ॥ त्यांत एक भक्तींत दुसरी । भक्ति न घडे परी । कीर्तन सर्व भक्तींत घडतें म्हणोनि हरी । कीर्तनींच बोले सतत शब्द. ॥ ११६० ॥ कीं श्रवणकाळीं कथा । गोड लागतां चित्तीं सर्वथा । रामकृष्ण अनाथनाथा! । उद्गार उदरांतूनि निघती नामाचे. ॥ ११६१ ॥ श्रवणकाळीं मौन धरिती । भोजनकाळीं मौनीही न बोलती । परंतु सर्वथा न आवरती । उद्गार निघती डरडरां. ॥ ११६२ ॥ सावध असे श्रवणीं । तरी गोड वाटे अंतःकरणीं । तरी उद्गाररूपें वाणी । जय

राम जय वासुदेव म्हणतसे. ॥ ११६३ ॥ ऐसेंचि स्मरण पादसेवन । अर्चन आणि वंदन । दास्य सख्य आत्मनिवेदन । सर्वत्र मुखीं नाम देवाधिदेवाचें. ॥ ११६४ ॥ एवं सतत शब्द स्वकीर्तनीं । बोले आणिकही गहन भावें करोनी । खंडित नव्हे कीर्तन म्हणोनी । आपण अखंड त्यापासीं हा भाव. ॥ ११६५ ॥ नारदास म्हणे हरी । मी सर्वत्र असें परी । जो माझें कीर्तन करी । असें मी सर्वदा त्यापाशीं. ॥ ११६६ ॥ कीं भलत्या काष्ठीं अनल । परि मथिला आयता केवळ । अग्निहोत्रीं सांपडे तैसा मी सर्वकाळ सकळ । परि कीर्तनापासीं वसतसें. ॥ ११६७ ॥ ऐसे भक्तीकरूनि नित्ययुक्त । माझे गुणीं रूपीं स्वरूपीं अनुरक्त । मातें उपासिती माझे भक्त । दैवी प्रकृतीचे अर्जुना! ॥ ११६८ ॥ ऐशा दैवी प्रकृती । यांच्या आणखीही भजनरीती । बोलतसे जगत्पती । या श्लोकें. ॥ ११६९ ॥

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजंतो मामुपासते ।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

पूर्वोक्त भक्त त्यावेगळे अन्य । मातें ज्ञानयज्ञेंही यजती धन्य । पूर्वोक्तांस हा यज्ञ सामान्य । त्यांस विशेषें भजन हेंचि. ॥ ११७० ॥ बहुतेक जे भक्तिमार्गचतुर । वासुदेव सर्व या अन्वयबोधीं तत्पर । **'वासुदेवः सर्वमिति'** म्हणोनि सर्वेश्वर । सप्तमीं मागें तें बोलिला. ॥ ११७१ ॥ श्रवणकीर्तनादि तत्पर । सर्वत्र भगवद्भाव अवलोकिती सादर । ते व्यतिरेक निर्गुणसमाधींत निरंतर । न असती. ॥ ११७२ ॥ प्रस्तुतीं सगुणभक्ति असोनि चित्तीं । स्वरूपाकार करिती वृत्ती । श्रवणकीर्तनींही प्रवृत्ती । परि गोडी व्यतिरेकसमाधींची अत्यंत. ॥ ११७३ ॥ **'ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये'** म्हणोनी । **'चापि'** या दोनी अक्षरेंकरूनी । पूर्वोक्त भक्तिही सूचवूनी । विशेषें ज्ञानयज्ञें यजती म्हणतसे. ॥ ११७४ ॥ ज्ञानें आत्मस्वरूप । अनुभवितां जळे पुण्यपाप । म्हणोनि आत्मा अग्निरूप । चित्तवृत्ति आहुति हविष्य[१]. ॥ ११७५ ॥ आतां चैतन्येंकरूनी । प्रथम सचेतन होउनी । सर्व वृत्ति चेतवी म्हणोनी । सत्त्ववृत्ति म्हणावें तें चित्त. ॥ ११७६ ॥ त्या चित्ताच्या दोन वृत्ती । प्रपंचाकडे पाहे ते पराग्वृत्ती[२] । स्वरूप लक्षी ते उफराटी प्रत्यग्वृत्ती[३] । ते स्वरूपीं थारतां समाधी. ॥ ११७७ ॥ ते स्वरूपीं होय स्थिर । तेव्हां नसती वृत्ति इतर । तेव्हां वृत्ति समुदायसार । होमिलीच जाणों स्वरूपीं. ॥ ११७८ ॥ चतुर्थाध्यायांत उत्तमश्लोक ।

१. गाईपासून मिळणारें तूप वगैरे जिन्नस. २. बाह्य वस्तूकडील लक्ष. ३. अंतर्दृष्टीनें पाहणें.

'सर्वाणींद्रियकर्माणि' हा श्लोक । या यज्ञाविषयींच बोलिला तोही समाधि-व्यतिरेक । यज्ञरूपें वर्णिला. ॥ ११७९ ॥ प्रस्तुत नवमीं म्हणे सर्वज्ञ । कीं कोणी यजूनि ज्ञानयज्ञ । मातें उपासिती अभिज्ञ । कोणी एकत्वें. ॥ ११८० ॥ तरी आत्मज्ञानें उपासना । ते एकत्वाविण असेना । ज्ञानयज्ञ म्हणतां दिसेना । उपासना भिन्नत्वें. ॥ ११८१ ॥ ज्ञानयज्ञांत जें ज्ञान । तें जरी म्हणावें शास्त्र-ज्ञान । तेव्हां नसोनि अपरोक्ष ज्ञान । ज्ञान चाळी तो जिज्ञासु म्हणावा. ॥ ११८२॥ तरी या तृतीय चरणीं । पृथक्त्वेंही भजती म्हणे चक्रपाणी । त्यांस अद्वैत विश्वास अंतःकरणीं । भजे दास्यें भावें कळावया अद्वैत. ॥ ११८३ ॥ पृथक्त्वें भजती म्हणे भगवंत । तें भजन म्हणावें द्वैत । तरी द्वैत भजन निषिद्ध अत्यंत । बोले श्रुती. ॥ ११८४ ॥

श्रुति—**अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः ।**

श्रुत्यर्थ—अन्य मानूनि दैवत । जो उपासक असे भजत । तो कांहीं नसे जाणत । श्रुति म्हणे पशु जैसा.॥ ११८५॥ तरी एकत्व कळलें ज्याला । ऐक्यउपासना घडे त्याला । जिज्ञासु ऐक्य नाहीं समजला । ऐक्य उपासना तो नेणे.॥ ११८६॥ त्यास पृथक्त्वेंकरून । भजन घडे म्हणोन । तोही कांहीं नेणे जैसा पशु याव-रून । म्हणावा काय? ॥ ११८७ ॥ तरी जिज्ञासु ऐक्य नेणे। परि देव अन्य मी अन्य ऐसें न म्हणे । अद्वैतनिश्चय ज्यास बाणे । अपरोक्ष नसोनिही शास्त्र-बळें. ॥ ११८८ ॥ जे अन्यत्वें उपासिती । ते पशु कांहीं न जाणती । जरी इतकेंच बोलती श्रुती । तरी जिज्ञासूकडेही लागतसे हे निंदा. ॥ ११८९ ॥ देव वेगळा आपण वेगळा म्हणोनी । ऐसें म्हणे बुद्धिपूर्वक दाढुनी । तो जैसा पशु श्रुति म्हणे यावरूनी । निष्ठा भेदींच त्याला श्रुति निंदिते. ॥ ११९० ॥ जो भेदवादी अमंगळ । तो देवता वेगळी मी वेगळाच म्हणे केवळ। ऐसें मानून भजे खळ । त्यास येथें श्रुति म्हणे पशु जैसा. ॥ ११९१ ॥ आतां प्रस्तुतीं गीतेंत । पृथक्त्वें भजती म्हणे भगवंत । ते दैवी प्रकृतीचे स्वभक्तिरत । त्यांत मेळवूनि सांगतसे. ॥ ११९२ ॥ तेव्हां न म्हणावें हे भेदवादी । जे निषेधिले पशूसमान वेदीं । हे जिज्ञासु अद्वैतवादी । अपरोक्षानुभव इच्छिती. ॥११९३॥ ते ऐक्य नेणती बापुडे । म्हणोनि एकत्व कळा न सांपडे । एकत्व न कळे तेव्हां सहजेंचि घडे । पृथक्त्वें भजन तें. ॥ ११९४ ॥ पृथक्त्वें भजती म्ह-णोनी । बोले दैवी प्रकृतींत लेखूनी । अद्वैतजिज्ञासु ते यावरूनी । म्हणावें ऐसें सूचवी. ॥ ११९५ ॥ एवं ज्ञानयज्ञें उपासिती । ते अनुभवीच ऐसें बोले

श्रीपती । ते एकत्व भजन काय नेणती । कीं एकत्वें भजती ते वेगळे लेखावे ? ॥ ११९६ ॥ या एकत्वभजनाची मती । साधावी येथें ये रीतीं । कीं समाधि-सुखाची स्थिति । न पावोनि भाविती एकत्व मात्र. ॥ ११९७ ॥ तत्पद आणि त्वंपद । यांच्या वाच्यांशीं असे भेद । तो परिहरोनि वेद । असिपदें एकत्व सूचविती. ॥ ११९८ ॥ तत्पदीं ईश्वरोपाधि उत्तम । जीवोपाधि त्वंपदीं अधम । परि दोहींचें प्रकाशक तें सम । चित्स्वरूप कळलें आत्मत्वें. ॥ ११९९ ॥ या एकत्वाचेंच चिंतन । आणि सगुणाचें श्रवण कीर्तन । एकत्वें भजती म्हणे कमलनयन । ते ये रीती. ॥ १२०० ॥ एवं निर्गुण समाधिज्ञानयज्ञ । एकत्व तत्पद त्वंपद ऐक्यमात्र जाणते आत्मज्ञ । आणि पृथक्त्वें जिज्ञासु जे नव्हती अभिज्ञ । एकत्व उपासनेचे. ॥ १२०१ ॥ आतां बहुधा म्हणजे बहुप्रकार । कीं इंद्रादि-रूपें एक ईश्वर । म्हणूनि यज्ञ करिती चतुर । कर्मकांडीं. ॥ १२०२ ॥ आतां बहुधा म्हणती चराचर । स्वयें जाला ईश्वर । ऐसा अर्थ बोलावा तरी जगदीश्वर । यापुढेंचि 'विश्वतोमुख' उपासना तेही बोलतो. ॥ १२०३ ॥ आतां मत्स्यकूर्मादिरूपें हरी । भजावा तें बहुधा भजन म्हणावें जरी । तरी अवतार अनंत म्हणोनि वैखरी । वेदीं पुराणीं प्रसिद्ध अघटित उपासना अनंतत्वें. ॥ १२०४ ॥ चराचर बहुधा दृष्टि दिसतसे । तरी तो अर्थ विश्वतोमुखें भजतां येतसे । मत्स्यादि अवतार नाना कैसे । भजावे न दिसती जे दृष्टी ? ॥१२०५॥ एका ईश्वराचे अवतार । श्रवणें हे पूर्वोक्त सकळही उपासक चतुर । जाणती आतां बहुधा उपासनाप्रकार । कोणते यावेगळे लेखावे ? ॥ १२०६ ॥ चरित्रें जीं नाना अवतारीं । तीं कीर्तनांत आटलींच याउपरी । बहुधा उपासना अंतरीं । ध्यान मत्स्यादि मूर्तींचें जरी म्हणावें. ॥ १२०७ ॥ तरी काय दहाच मत्स्यादि अवतार । अवतार दिव्य ईश्वराचे अपार । ध्यावे कोण टाकावे कोण हा विचार । युक्त न दिसे सर्वथा. ॥ १२०८ ॥ कोणी ऐसाचि अर्थ बोलती । तरी ते बोलिले यथामती । बहुधा भजनाची हे रीती । कीं इंद्रादि रूपें यजन एका सर्वेश्वराचें. ॥ १२०९ ॥ आतां 'विश्वतोमुख' उपासना । 'विश्वतश्चक्षु' इत्यादि वेदार्थरचना । हृदयीं धरोनि म्हणे अर्जुना ! । 'विश्वतोमुख' भजती कित्येक. ॥ १२१० ॥ चैतन्य तंतु जग अंबर । मूर्ती पटीं विणिल्या चराचर । नेत्र मुख कर चरण मांडिया उदर । अंग अंगतंतूच तो अवघा. ॥ १२११ ॥ विना तंतु न दिसे मूर्ती । ऐसी चराचराची आत्मस्फूर्ती । 'विश्वतोमुख' विश्वमूर्ती । हेचि उपासना एकासी. ॥ १२१२ ॥ ऐसे वर्णिले भक्त । यांत कोणी अपरोक्षसाक्षात्कारयुक्त । कोणी ज्ञान नसोनि अनुरक्त ।

स्वचरणीं ऐसे वर्णिले. ॥ १२१३ ॥ एवं ज्यांच्या दैवीप्रकृती । ते आपणातें भजती । आणि आसुरी प्रकृति मानवजाती । न भजती आपणातें.॥१२१४ ॥ ऐसें बोलतां येथवरी । 'विश्वतोमुख' उपासना हरी । शेवटीं बोलिला याउपरी । तें विस्तारूनि बोलेल या श्लोकापासुनी. ॥ १२१५ ॥

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ।
मंत्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥

अगा! क्रतु मी अर्जुना! । यज्ञ मी पांडुनंदना! । क्रतु म्हणजे श्रुत्युक्त होमरचना । यज्ञ ते स्मृत्युक्त. ॥ १२१६ ॥ अथवा क्रतु त्यास म्हणती । कीं यूपस्तंभ जेथें उभारिती । यूपस्तंभावांचूनि यजिती । यज्ञ त्याला म्हणिजेतें. ॥ १२१७ ॥ आतां क्रतुयज्ञीं देवतांच्या नामें आहुती । होमितां स्वाहा म्हणोनि म्हणती । पितरांस पिंड तिळ जळ देती । स्वधा म्हणोनी. ॥ १२१८ ॥ येथें स्वधा मी म्हणोनी । श्रीकृष्ण म्हणे यावरूनी । श्राद्धें तर्पणें पितृकार्यें या स्वधा शब्दें करूनि । भगवद्रूपें पहावीं हा भाव. ॥ १२१९ ॥ आतां ओषधि मी म्हणतसे । कीं धान्यें शेतीं उगवतां वाढतां जें दिसे । त्या ओषधि आणि धान्य गवसे । औषध म्हणावें तयातें. ॥ १२२० ॥ अन्नें क्षुधा हरती । अन्नें पुष्टीही करिती । तीं अन्नें औषधें आणि नाना रीती । रोगहर औषधाच्या जातीही ऐशाच. ॥ १२२१ ॥ एवं क्रतुयज्ञ देवांकारणें । आणि श्राद्धादि पितरांनिमित्त जें करणें । क्रतुयज्ञ स्वधा शब्दाचें हें विवरण । सूचवूनि मी औषधी म्हणे हें हविर्द्रव्य. ॥ १२२२ ॥ आतां मंत्र आज्य अग्नीही मी । म्हणे सकळा यज्ञाचा स्वामी । आणि हुत जालें जें होमीं । तेंही मी म्हणतसे. ॥ १२२३ ॥ हें बोले स्वयें भगवान् षड्गुण । जें तें म्हणे आपण । भगवच्छब्दीं ज्ञानगुण । ते खूण सूचवी ये स्थळीं. ॥ १२२४ ॥ उत्पत्ति वृद्धि परिणाम अपक्षय । शेवटीं नाश त्याचा तो क्षय । सर्वेही स्वकल्पनामय । जाणे कल्पक आपण. ॥ १२२५ ॥ वेष नट दाखवी निपुण । तैसा विश्वरूप आपणातें आपण । कल्पी भगवान् षड्गुण । ज्ञानगुण त्या कल्पनेच्या साक्षित्वें. ॥ १२२६ ॥ प्रस्तुतीं क्रतु यज्ञ श्राद्ध तर्पण । क्रियारूप कल्पूनी आपणा आपण । जालों मी स्वयें षड्गुण । हें सूचवी. ॥ १२२७ ॥ तैसाच ओषधींचा उद्भव । वृद्धि परिणाम कणिस धान्यादि भाव । कल्पूनि जालों स्वयमेव । मी देवाधिदेव हें सूचवी.॥१२२८॥ ऐसेंचि मंत्र आज्य हुत । इत्यादि यज्ञप्रकार बहुत । ते स्वयें मीच जालों भग-

वंत । आपणांस आपण कल्पूनी. ॥ १२२९ ॥ ब्राह्मण कल्पिले मनें । त्यां-च्याच हातें यज्ञसाधनें । कल्पून करविलीं कल्पकानें । तरी ते कल्पना त्या-चीच. ॥ १२३० ॥ ब्रह्मीं मायेचा उगम । होतां सृष्टि सकळ पुरुषोत्तम । मनें करून स्थावर जंगम । कल्पूनि आपण होतसे. ॥ १२३१ ॥ तत्त्वें आधीं नि-र्मिलीं । मग अनंतानंत ब्रह्मांडें केलीं । तीं तत्त्वें ब्रह्मांडें जालीं । त्यास काय सामग्री होती तेधवां? ॥ १२३२ ॥ नाना धातु आणि माती । ईश्वरकृत सांपडे आयती । तरीच त्यांचे घटादि पदार्थ घडती । कुंभार सोनार लोहार तांबट. ॥ १२३३ ॥ श्रुति पूर्वीं सृष्टीहूनी । म्हणती कांहींच नव्हतें म्हणोनी । आणि ऊर्णनाभिदृष्टांतें करूनी । सृष्टि ईश्वर करी हेंही श्रुति वर्णिती. ॥ १२३४ ॥ किडा ऊर्णनाभि तंतु उगळी । त्यांत खेळे पुन्हा गिळी । तैसी हे सृष्टि सगळी । निर्मी संहारी ईश्वर. ॥ १२३५ ॥ राहाट अथवा चाती । कापूस वोख ताग पोटांत नसती । माशीएवढा किडा कोणे रीती । तंतु अपार पोटांतूनि काढि-तो? ॥ १२३६ ॥ ऐसा ईश्वर सर्वेश्वर । कल्पोनि निर्मितो चराचर । येविषयीं प्रमाणें अपार । बोलतां ग्रंथ वाढेल फार. ॥ १२३७ ॥ मन मायेचेंचि केलें । त्या मनें पद्मनाभरूप आपणातें कल्पिलें । नाभिपद्मीं तेथें निर्मिलें । ब्रह्मयातें. ॥ १२३८ ॥ तो ईश्वराचा पुत्र मानस । ब्रह्मा लोकपितामह म्हणावें ज्यास । सनकादि मरीचि कर्दमादि त्यास । जाले मानससुत सकळ. ॥ १२३९ ॥ त्यांत पुरुष एक मनु म्हणोनी । शतरूपा म्हणोनि त्याची कामिनी । मनेंचि दोनी निर्मुनी । ब्रह्मा म्हणे सृष्टि करा. ॥ १२४० ॥ तीं दोघें भूतळा आलीं । भूतळीं अन्नें भक्षूं लागलीं । तीं अन्नेंही निर्माण केलीं । मनेंचि करूनियां ब्रह्म-यानें. ॥ १२४१ ॥ निर्गुणीं मायेचा अंकुर । तेव्हां ईश्वर सगुण परि तोही निराकार । पद्मनाभरूप त्याचा अवतार । मनोमय कल्पना ईश्वराची. ॥ १२४२ ॥ शरीर ब्रह्मयाचें त्यापासुनी । त्याणें मनु शतरूपा त्याची कामिनी । धान्यें आणि सकळ लोक मनेंच करुनी । सृष्टि केली परि अपूर्ण. ॥ १२४३ ॥ भगवद्भक्ति पूर्वी ज्यांस । आणि विना ज्ञान पावले नाहीं मोक्षास । तितके विना गर्भवास । मानस मनेंचि उपजले. ॥ १२४४ ॥ परंतु गर्भवासाविना । ज्यांस उत्पत्ति सर्वथा असेना । ऐसे जीव अनंत नाना । ते उपजतां न वसती लोक चतुर्दश. ॥ १२४५ ॥ चतुर्दश लोकरचना । धान्यें आणि मानससृष्टीही नाना । मनु शतरूपा हे सकळही कल्पना । स्वस्वरूपीं सर्वेश्वराची. ॥ १२४६ ॥

ब्रह्मा त्याचेंचि रूप कल्पित । सनकादि मनुशतरूपापर्यंत । धान्यें चतुर्दश लोकही भगवंत । जाला आपणास आपण कल्पुनी. ॥ १२४७ ॥ मानससृष्टि येथवरी । मैथुनसृष्टि या उपरी । शुक्रशोणितापासूनी जाली परी । हेही ईश्वर-कल्पना. ॥ १२४८ ॥ स्वप्नीं मनेंचि कल्पिली कामिनी । तीस स्वप्नकल्पित पुरुषापासुनी । संतान जालें मैथुनें म्हणोनी । मनें कल्पिलें नव्हे तें काय ? ॥ १२४९ ॥ स्वप्नीं नगर नद्या पर्वत । जैसीं सकळ मनःकल्पित । स्वप्नीं मिथुनापासूनि जाले सुत । तेही तैसेच कल्पित जे रीती. ॥ १२५० ॥ ऐसा प्रपंच सकळ । मनुशतरूपापर्यंत कल्पित केवळ । मिथुनसृष्टी तेथोनि पुष्कळ । हेही कल्पना ईश्वराची. ॥ १२५१ ॥ मानस मनुशतरूपा मिथुन । मानस अन्न शुक्र शोणित मैथुन । शुक्रशोणितापासूनि तेथुन । मिथुनसृष्टि-कल्पना हेही मानस. ॥ १२५२ ॥ परि हे मिथुनसृष्टी । उपजतां दिसते जे जे दृष्टी । या सृष्टिवृद्धीस मूळ वृष्टी । पर्जन्याची. ॥ १२५३ ॥ देवांअधीन ते वृष्टी । ते आहुतिद्वारा पावोनि तुष्टी । वृष्टि करितां मिथुनसृष्टी । वृद्धि पावते यथाकाळें. ॥ १२५४ ॥ आणि संतानवृद्धीस हेतु पितर । यज्ञें तोषती ते पितर आणि सुर । त्यास साधन ओषधि म्हणोनि सर्वेश्वर । इतकेंही पूर्व-श्लोकीं बोलिला. ॥ १२५५ ॥ ते सृष्टिवृद्धि हेतुरचना । आपण आणि आपली कल्पना । म्हणोनि क्रतु यज्ञ स्वधा ओषधि मी अर्जुना ! । मंत्र आज्य अग्नि हुत मीच ऐसें सूचवूनि बोलिला. ॥ १२५६ ॥ ऐसी देव पितर करिता वृष्टी । वाढली हे मिथुनसृष्टी । आणि मानस मनु शतरूपा ब्रह्मा न दिसती दृष्टी । हे दृष्ट अदृष्ट मीच म्हणतो या श्लोकीं. ॥ १२५७ ॥

पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।
वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

अगा ! मीच या जगाचा पिता । मीच या जगाची माता । मीच पितामह ज्याचें नाम धाता । अर्जुना ! जाण. ॥ १२५८ ॥ चौऱ्याशीं लक्ष योनी । जगीं वसती म्हणोनी । चौऱ्याशीं लक्ष योनि यावरूनी । जग म्हणावें. ॥ १२५९ ॥ त्या चौऱ्याशीं लक्ष योनी । मनुष्यदेहाची जोडी म्हणोनी । सर्वां मनुष्यांस जे मायबाप दोनी । तींचि मायबापें चौऱ्याशीं लक्ष योनींचीं. ॥ १२६० ॥ **'कर्मानुबंधीनि मनुष्यलोके'** म्हणोनी । पंचदशीं या श्लोकचरणें करूनी । कर्मबंध या मनुष्यदेहींच यावरूनी । सर्वयोनिकर्में मनुष्यदेहाचीं. ॥ १२६१ ॥ मनुष्यमात्राचा उपज । मनूपासूनि

म्हणती मनुज । माता शतरूपा पिता मनु तेव्हां सहज । पितामह धाता ब्रह्मा सकळांचा. ॥ १२६२ ॥ बाप आपल्या बापाचा । पितामह तोचि ज्या त्या मानवाचा । ऐसें असोनि कां वेदवाचा । लोकपितामह म्हणे ब्रह्मयातें? ॥ १२६३ ॥ मनु मनुष्यजातीचा पिता । शतरूपा सकळ मनुजांची माता । पिता त्या पित्याचा स्वयंभु धाता । स्वायंभुव मनु नाम त्याचें. ॥ १२६४ ॥ पद्मनाभ विष्णु स्वयें ब्रह्मा जाला । म्हणोनि स्वयंभु म्हणावें ब्रह्मयाला । ब्रह्मरूपें मनें कल्पिलें आपणाला । तो स्वयंभु मनें कल्पी मनूतें. ॥ १२६५ ॥ स्वायंभुव मनुजजातीचा पिता । त्या जातीचा पितामह स्वयंभु ब्रह्मा तत्त्वता. । म्हणोनि आजा पितामह विधाता । सकळा जगाचाही. ॥ १२६६ ॥ कीं चौऱ्याशीं लक्ष योनी । मनुष्य स्वकर्में होतो म्हणोनी । जगाचा पितामह आजा यावरूनी । ब्रह्मा पिता मनुजजातीच्या बापाचा. ॥ १२६७ ॥ एवं ब्रह्मा मनु जैसी मनाची कल्पना । तैसीच मिथुनसृष्टिरचना । ऐसें सूचवूनी अर्जुना । जगद्गुरु श्रीकृष्ण बोले. ॥ १२६८ ॥ कीं ओषधशब्दें ओषधि अन्नें । आपणचि आणि ऋतु यज्ञ त्यांचीं वृष्ट्यादि साधनें । आपणचि तेव्हां त्या अन्नापासूनि उत्पन्नें । तींही भूतें आपण हा भाव. ॥ १२६९ ॥ कीं हीं भूतें मानसा अन्नापासुनी । आणि मानसा मनुमरीच्यादिकांपासूनि म्हणोनी । हींही मानसाचीं जाण यावरूनी । ऐसें येथें सूचवी. ॥ १२७० ॥ मिथुनसृष्टीस कारण । ते मानसैच अवघे मनु ऋषिगण । त्यांचें संतान जग ऐसी स्पष्टही खूण । विभूतिअध्यायांत बोलेल या श्लोकीं. ॥ १२७१ ॥

दशमाध्यायश्लोक—**महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।**
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥

सप्तऋषी[1] भृग्वादिक । त्यांहूनि पूर्वी चौघे सनकादिक । आणि मनु अगा! ज्याच्या संततीनें लोक । भरले चतुर्दशही[2]. ॥ १२७२ ॥ एवं आजा बाप माय अन्नें । ज्यांपासूनि भूतें सर्वही उत्पन्नें । हीं सर्व मानसें तैसींच मनें । हीं भूतें कल्पिलीं हा भाव. ॥ १२७३ ॥ मनें कल्पिलीं मिथुनें । मनेंचि कल्पिलीं त्यांचीं मैथुनें । मनें गर्भ मनें संतानें । भलताही कल्पील. ॥ १२७४ ॥ परि क्षणिक भलतियाची कल्पना । अमोघ ईश्वरकल्पनेची रचना । एवं चतुर्दश

१. मरीचि, अत्रि, अंगिरस, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु आणि वसिष्ठ. २. भूर्लोक, भुवर्लोक, स्वर्लोक, महर्लोक, जनोलोक, तपोलोक आणि सत्यलोक हे वरचे सप्तलोक आहेत. अतल, वितल, सुतल, रसातल, तलातल, महातल आणि पाताल हे खालचे सप्तलोक आहेत.

लोक देह नाना । कल्पना सर्व भगवंताची. ॥ १२७५ ॥ पिता माता अन्नें माझी कल्पना । म्हणोनि त्या त्या वेषें मीच आहें अर्जुना! । तैसीच चराचराची रचना । माझी कल्पना मीच हा अर्थ. ॥ १२७६ ॥ 'ममात्मा भूतभावनः' म्हणोनी । राजविद्याप्रकरणीं बोलिला त्यावरूनी । विश्व कल्पितो बुद्धीकरूनी । बुद्धि कल्पिते म्हणे या भाव. ॥ १२७७ ॥ सर्वही भूतरचना । माझे उपाधीची कल्पना । तिचें अधिष्ठान मी चित्स्वरूप अर्जुना! । तेव्हां विश्व मीच हें कृष्ण-रूप मी जैसा. ॥१२७८॥ म्हणोनि उत्तरार्धीं जगत्स्वामी । आदीच म्हणतो कीं वेद्य मी । म्हणजे जडीं पटीं स्थावरजंगमीं । वेद्य मी तंतु चित्स्वरूप.॥१२७९॥ तेव्हां चराचराची रचना । मजमाजीं माझ्या मायेची कल्पना । जाणावें तें इत-केंचि अर्जुना! । वेद्य म्हणजे तें जें जाणावें. ॥ १२८० ॥ चित्स्वरूप सुवर्ण-मात्र । चराचर अलंकार हें विचित्र । वेद्य जें परम पवित्र । तें उपादान सर्व जाणणें इतकेंचि. ॥ १२८१ ॥ अविद्यानिर्मित विचित्र । जडभास अवघा अप-वित्र । वेद्य त्या मिथ्या सर्पीं पवित्र । हार दिव्य सुमनाचा. ॥ १२८२ ॥ दृष्टि आदीं शिवे हार । तेव्हां देखे भुजंगाकार । चराचर प्रपंच सार । प्रतीतिगोचर मजकरितां. ॥ १२८३ ॥ तेव्हां हार दिसे तोचि असे । सर्प नाहीं जरी भासे । एवं वेद्य आत्माचि गवसे । प्रपंच नाहींच तो कैंचा. ॥ १२८४ ॥ पवित्र ऐसें तें मी गोविंद । त्यास साधन चारीही वेद । ऋग्वेद यजुर्वेद सामवेद । अथ-र्वण संग्रह तिहींचा. ॥ १२८५ ॥ त्यांत श्रेष्ठ ओंकार । तो मीच वर्णरूप सर्वेश्वर । कीं सृष्टि स्थिति संहार । त्रिमूर्तिप्रतिपाद्य ओंकारीं. ॥ १२८६ ॥ ऐसी मानस आणि मिथुनसृष्टी । दोहींकडे मानसकल्पनारूप दृष्टी । अर्जुना! देऊनि पाहें ऐशा गोष्टी । विश्वतोमुख उपासनाप्रसंगें येथवरी बोलिला. ॥ १२८७ ॥ हीं भूतें जडें यांत जीव । तेही मीच अंशरूपें स्वयमेव । परि ते अविद्येनें युक्त सर्व । नेणती रहस्य ऐसें. ॥ १२८८ ॥ त्यांस कर्मानुरूप फळ । तीं फळें फळदाता मीच सकळ । या प्रसंगें ईश्वरत्व घननीळ । आणि सर्वात्म-त्वही वदतो या श्लोकापासुनी. ॥ १२८९ ॥

गतिर्भर्ता[१] प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।

अगा! जग मी स्वयें जगत्पती । तेव्हां मीच सर्वां जीवांची गती । बहुविधा गति परंतु रीती । तिनीच सर्वां गतींच्या. ॥ १२९० ॥ एक मुक्ति अ-पुनरावृत्ति । स्वर्गादि लोक पुनरावृत्ती । तिसरी चराचररूपें उत्पत्ती । सर्व मीच.

१. जाणतां येसो असा.

तेव्हां मीच गति सर्वांची. ॥ १२९१ ॥ ज्ञानें मुक्ति कर्में गती । परि देणार मीच जगत्पती । म्हणोनि मीच मायाधिपती । भर्ता धनी सर्वांचा. ॥१२९२॥ जो जयाचा पालनकर्ता । तो म्हणावा त्याचा भर्ता । पुढिलिये श्लोकीं विश्वभर्ता । भर्तृपणही बोलेल. ॥ १२९३ ॥ म्हणसी तूं विश्व अंश तुझे जीव । कर्मेंकरून गतिही स्वयमेव । तेच कां न पावती तूं देव । कां देसी गति तयांतें? ॥ १२९४ ॥ तरी मी प्रभु समर्थ भगवंत । ते अविद्येनें बद्ध असमर्थ अत्यंत । आणि जें करिती तें मी साक्षी अनंत । जाणतों कर्में तयांचीं. ॥ १२९५ ॥ समर्थ आणि साक्षीपण । म्हणोनि गतिदायकही मी आपण । तूं कां पाहतोस जीवांचें आचरण । म्हणोनि म्हणसी तरी मी निवासचि त्या सर्वांचा. ॥ १२९६ ॥ साक्षित्व माझा सहज गुण । आणि ते मजमाजीं वसती जीवगण । त्या साक्षित्वीं समर्थपण । फळ द्यावयाचें अनादी.॥१२९७॥ साक्षित्व प्रभुत्व हे दोनी । उपाधि अनादि माझे म्हणोनी । गतिप्रदत्व त्या दों गुणेंकरूनी । ईश्वरत्वीं लागलें. ॥ १२९८ ॥ आतां कर्मानुरूप फळ । तरी तुज कां भजती विवेकी सकळ । म्हणोनि म्हणसी म्हणे मेघनीळ । तरी मी शरणरक्षक शरणागतांचा. ॥ १२९९ ॥ जे मज रक्ष म्हणती । त्यांस देतों मी निज गती । मृत्युकाळापासुनी मी श्रीपती । रक्षितों सहज कल्पवृक्षस्वभाव. ॥१३००॥ आतां कल्पवृक्ष अज्ञ । तूं करुणासमुद्र सर्वज्ञ । शरण न येती त्यांसही कां न करिसी अभिज्ञ । कीं शरण या मातें म्हणोनी? ॥१३०१॥ न मागतां नेदी कल्पवृक्ष । शरण न येतां न रक्षिसी तूं अंबुजाक्ष । हा सहज गुण तुझा वर्णिती दक्ष । परि दयाळू सर्वेही तुज म्हणती. ॥ १३०२ ॥ जरी आपणास ते येती शरण । यास कांहीं न रचिसी कारण । तरी तूं सुहृद् भूतांचा आपण । दुर्हृद् न होसी यास्तव. ॥ १३०३ ॥ ऐसें म्हणेल पार्थ । म्हणोनि म्हणतो समर्थ । कीं मी सुहृत्सख यथार्थ । दुर्हृद् नव्हे कोणाचा. ॥ १३०४ ॥ वेद शास्त्र पुराणें अवतार । प्रगट करोनि वारंवार । शरण आले[1] त्यांचा केला उद्धार । व्यासरूपें चरित्रें तीं कथिलीं. ॥ १३०५ ॥ कीं पुराणांचें करावें श्रवण । आणि मज यावें शरण । मग म्यां वेदांतरहस्य विवरण । गुरुरूपें करावें तयांतें. ॥ १३०६ ॥ म्हणोनि मीच भगवंत । व्यासरूपें वेदांताचा सिद्धांत । ब्रह्मसूत्ररूपें बोलिलों तो वेदांत । तारक जनां सर्वांचा. ॥ १३०७ ॥ पंचदशाध्यायांत म्हणोनी । 'वेदांतकृद्वेदविदेव चाहं' या श्लोकें करोनी । व्यास मीच म्हणेल यावरोनी । सुहृत्सखा सर्वां भूतांचा. ॥ १३०८ ॥ मज

१. शत्रु.

शरण यावें म्हणोनी । पुराणें केलीं चरित्रें करोनी । निर्दयत्व दोष या गोष्टीव-रोनी । गेला माझा. ॥१३०९॥ राजा अन्नसत्र निर्माण । न करितां गेले क्षुधेनें प्राण । तरी त्यांच्या हत्येचें कारण । राजा होतो. ॥ १३१० ॥ तो अन्नसत्र करी । त्यांत न जेविती एक दोघे जरी । आणि मरती क्षुधेनें तरी । काय करावें राजानें? ॥ १३११ ॥ तैसे आत्मघातक नर । जरी पुराणश्रवणीं न होती तत्पर । निर्दय न म्हणावा सर्वेश्वर । तो सुहृद् सखाच सर्वांचा. ॥ १३१२ ॥ आतां बुद्धि प्रेरूनि ते नर । करावे श्रवणतत्पर । तरी सर्वसम सर्वेश्वर । सर्वांस त्याणें तारावें. ॥ १३१३ ॥ मोक्ष सकळांस द्यावा । तरी नाश होणार स्ववै-भवा । स्वस्वरूप स्ववैभव देवाधिदेवा । न नाशवे सर्वथा कीं तें अभंग. ॥ १३१४ ॥ कीं जरी नासे ब्रह्म । तरी नव्हे प्रपंचाचा उगम । जीवांवांचूनि हें स्थावर जंगम । उपजेल कां? ॥ १३१५ ॥ न उपजतां जग । ईश्वरवैभ-वाचा भंग । जीव सर्व मुक्ति पावती मग । जग हें कोणा कारणें? ॥ १३१६॥ न उपजे विश्वद्रुम । जरी नासे याचें बीज निर्गुणब्रह्म । तें अव्यय बीज परम । सृष्टिस्थितिसंहाररूप वृक्षाचें. ॥ १३१७ ॥ जें बीज तो वृक्ष हे प्रसिद्ध । म्हणोनि सुहृद्पण आपलें सिद्ध । करावया बोलतो उत्तरार्ध । या श्लो-काचें. ॥ १३१८ ॥

प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८ ॥

प्रकर्षे पुनः पुनः उद्भव । तो प्रपंचाचा म्हणावा प्रभव । तो मीच कीं बीजचि संभव । म्हणावा वृक्षाचा. ॥ १३१९ ॥ तैसाच पुनः पुनः प्रकर्षें लय । त्यास म्हणावें प्रलय । तो प्रलयही मीच कीं स्वकल्पनामय । मीच होतों तो लय पावलों स्वस्वरूपीं. ॥१३२०॥ किरणचि जेव्हां मृगतोय । तेव्हां किरणचि त्याचा उद्भव लय । किरणचि म्हणोनि निश्चय । मनुष्यदृष्टि स्थितिकाळीं. ॥ १३२१ ॥ म्हणोनि स्थान म्हणिजे स्थिति । तेंही मीच म्हणे श्रीपती । कीं किरण बीजच स्वयें जे रीती । मृगजळरूपें भासते. ॥ १३२२ ॥ किरणेंचि उत्पत्ति स्थिति लय । मृगजळरूपें पावोनि स्वयें अव्यय । प्रतिदिनीं होय जाय । सृष्टि स्थिति संहार मृगजळाचा ये रीती. ॥ १३२३ ॥ बीज होऊनि अव्यय । बीज होऊनि अद्वय । मृगजळ उपजोनिही न घडे व्यय । किरणाचा इतरा बीजासारिखा. ॥ १३२४ ॥ उगेंचि मृगजळाचें बीज । किरण म्हणतां होतो उपज । इतरा बीजाचें नासे रूप निज । हें यथास्थित तेज सूर्याचें. ॥ १३२५ ॥ बीजनाशें होतां अंकुर । तेज शाश्वत होतांही मृगनीर ।

म्हणोनि मृगजळाचें निधान म्हणती चतुर । प्रकाशास सूर्याच्या. ॥ १३२६॥ जैसा घट जळाचें निधान । निधान म्हणजे ज्यांत ज्याचें स्थापन । तरी घटांत घालावें टाकावें जीवन । घट तों न नासे बीजासारिखा. ॥ १३२७ ॥ परि घटा जळा ऐक्य न घडे । आणि घट बीजत्वें न सांपडे । ज्या दृष्टांतीं साम्य पडे । इतकेंही तो मृगजळ किरणांचा. ॥ १३२८ ॥ मृगजळ जैसें किरणीं । उत्पत्ति लय पावे मृषा पाणी । नाश न पावे कोणे क्षणीं । म्हणोनि जैसें किरण निधान मृगजळाचें. ॥ १३२९ ॥ परि घटांतूनि न निघतांही पाणी । प्रतीतीस ये तैसें किरणीं । प्रलया न ये लयानंतरक्षणीं । नाहीं म्हणावें तरी उदय पावे तें. ॥ १३३० ॥ असोनि नये प्रलया । तेव्हां निधान केंवी म्हणावें तया । तेव्हां मृगांबुबीजचि म्हणावया । योग्य होय किरण तें.॥१३३१॥ कीं बीजांत वृक्षाचा प्रलय । नसोनिही वृक्ष असे हा निश्चय । प्रलय नये तरी मृगांबूदय । किरणीं होणार बीज यालागीं. ॥ १३३२ ॥ तरी अंकुर होतां नासे बीज । न दिसे त्याचें रूप निज । किरण जळभासाहूनि पूर्वीं होतें सहज। तैसें मृगजळ उपजतां. ॥ १३३३ ॥ नव्हे निधान एका विचारें । नव्हे बीज एका प्रकारें । निधानही होय बीजही होय निर्धारें । त्याच्या एक एका गुणाच्या. ॥ १३३४ ॥ प्रलया नये परि असे । किरणीं जेव्हां जळभास न दिसे। कीं प्रगट होतां दृष्टीस गवसे । यास्तव किरण निधान मृगजळाचें.॥ १३३५॥ आणि बीजवृक्षन्यायें किरणापासुनी । मृगजळ उपजे यावरूनी । किरण बीज होय परि न नासती म्हणोनी । बीज अव्यय ऐसें म्हणावें. ॥ १३३६ ॥ सुचे इत्यादि निर्णय । ऐसें वचन बोले करुणालय । कीं निधान बीज अव्यय । मी या जगाचें अर्जुना! ॥ १३३७ ॥ कीं मजमाजी लय पावोनी । प्रपंच निघे मजपासुनी । याचें निधान मी म्हणोनी । म्हणतों यास्तव. ॥ १३३८ ॥ कीं पेटींत धन रिघतां न दिसे । दिसे जेव्हां त्या पेटींतूनि तें निघतसे । जे चतुर देखती ऐसे । ते पेटी म्हणती निधान त्या धनाचें. ॥ १३३९ ॥ तैसा मजमाजीं लय । मजपासूनि या जगाचा उदय । तेव्हां निधान मी अद्वय । या जगाचा होय कीं. ॥ १३४० ॥ परि जालिया जगाचा लय । जों न होय मायेचा उदय । तोंवरी जगाचा नसे प्रलय । किरणीं मध्यान्ह टळतां जैसा मृगजळाचा. ॥ १३४१ ॥ तेव्हां प्रलय नसोनी । उपजे मागुती मजपासुनी । प्रलय नसोनि बीजामधूनी । वृक्ष निघे जे रीती. ॥ १३४२ ॥ म्हणोनी

१. खोटे

मी अद्वय । बीज प्रपंचाचें जगन्मय । परि इतर बीज नासे मी अव्यय । नाश-रहित बीज या जगाचें. ॥ १३४३ ॥ एवं बीज आणि निधान । जगाचा लय आणि उदयाचें स्थान । आणि नव्हे अन्या निधाना बीजासमान । अव्यय निधान अव्यय बीज. ॥ १३४४ ॥ इतर बीजही नाशरहित । कीं फळीं प्रगटे निश्चित । परि सद्य असे नाश पावत । तैसें नव्हे बीज प्रपंचाचें. ॥१३४५ ॥ आणि इतर बीज नासे विटे । तरी अंकुर होणें पुनः खुंटे । प्रपंचबीज न विटे न फुटे । न खुंटे उद्भव प्रपंचाचा. ॥ १३४६ ॥ बीज नासे जयाचें । उप-जणें खुंटे तयाचें । तेव्हां सृष्टि स्थिति संहार होणें जगाचें । न चुके कदापी. ॥ १३४७ ॥ समर्थ ईश्वर तथापी । ऐसें न करूं शके कदापी । कीं प्रपंच आपल्या स्वरूपीं । न उपजे हा भाव या अर्धें सूचवी. ॥ १३४८ ॥ प्रपंच जीवमूळ । ते मुक्ति पावतां सकळ । कां उपजे प्रपंच माया मृगजळ । आणि तो तों सर्वथा उपजणारं. ॥ १३४९ ॥ कीं बीज त्याचें अव्यय । बीज तो अंकुर हा निश्चय । याकारणें न मागतां करुणालय । मुक्ति नेदी सर्वां जीवांसी. ॥ १३५० ॥ एवं अनादि जैसे जीव । अनादि जैसा देवाधिदेव । तैसें न मागतां मुक्ति नेदी तो स्वयमेव । हेंही अनादि. ॥ १३५१ ॥ मुक्त करावे सकळ । ऐसें सर्वांवरी कृपाजळ । सर्वदा वर्षे मेघनीळ । परि पालथे घट जनाचिया मुमुक्षेचे. ॥ १३५२ ॥ आतां ईश्वरें शक्तीकरूनी । मुमुक्षा त्यांस उपजवूनी । मोक्ष द्यावा तरी कोणास सोडोनी । कोणास द्यावा ? ॥ १३५३ ॥ सर्वांस द्यावा जरी । प्रपंचचि नव्हे त्या उपरी । तो प्रवाह खुंटे तरी । कीं बीज नासे जरी त्याचें. ॥ १३५४ ॥ म्हणोनि मोक्षाची अपेक्षा । ते अपेक्षा म्हणावी मुमुक्षा । तीवांचूनि कोणी न पावे मोक्षा । अनादि सहज निर्वाह हा ऐसा. ॥ १३५५ ॥ आणि दयावृष्टि सर्वांवरी सम । वर्षे अनादि सहज गुण सर्वोत्तम । मेघजळेंचि मोतीं उत्तम । विषयलता वाढे जळें घनाचिया.॥१३५६॥ मुक्त्यपेक्षा म्हणावी मुमुक्षा । विषयभोगापेक्षा म्हणावी बुभुक्षा । फळ दे ईश्वर जैसी अपेक्षा । इतकेंचि सहज अनादि कृपाळुत्व ईश्वराचें. ॥ १३५७ ॥ हो सकळांचें कल्याण । म्हणोनि अवतार वेद शास्त्र पुराण । करोनि तरणोपाय निर्माण । सुहृत् सर्वांचा अपेक्षा मात्र सर्वांची पुरवितो. ॥ १३५८ ॥ या भावें सुहृद् आपण । म्हणे पूर्वार्धेंकरून । सर्वांस मोक्ष कां नेदी तरी आपण । अन्यय बीज प्रपंचाचें म्हणे उत्तरार्धीं. ॥ १३५९ ॥ होणें न चुके प्रपंचवृक्षा । म्ह-णोनि मोक्ष नसे विना मुमुक्षा । भजतां पुरवणें ज्याची जैसी अपेक्षा । सहज

१. श्लोकार्धानें. २. विषयाची वेल. ३. सर्वांचा सखा; मित्र.

दयालुत्व इतकेंचि ईश्वराचें. ॥ १३६० ॥ एवं आपण सुहृद सर्वांचा । हा शब्द उत्तरार्धे केला साचा । आतां यापुढें वाचा । सुहृदपणविवरणाची. ॥ १३६१ ॥ कीं पार्थ म्हणेल जी यदुपती! । जे तुझीं पुराणें न जाणती । त्यांस कृपाळू तूं कोणे रीती । सुहृदपण दाविसील आपलें? ॥ १३६२ ॥ आणि तुमचा सुहृत्सखा भर्ता । तुम्हां सकळांचा पालनादिकर्ता । मी आहें ऐसी वार्ता । कैंवी विदित करिसी तयांसी ? ॥ १३६३ ॥ याकारणें यापुढें श्लोक । बोलों पाहे तो उत्तमश्लोक । कीं जे वेदशास्त्रपुराणविमुख लोक । त्यांस पाळितों आणि प्रगट करितों ईश्वरत्वेंही. ॥ १३६४ ॥ भाव कळे ये रीतीचा । आणि सर्वात्मभाव आपला समजे साचा । अर्जुनातें ऐसी वाचा । बोलतसे या श्लोकीं. ॥ १३६५ ॥

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।

अर्जुना! मी पर्जन्यवृष्टी । करितों तेव्हां सर्व सृष्टी । सकळ भोग भोगिजे या दृष्टी । इहलोकीं विषय दिसती. ॥ १३६६ ॥ सकाम वेदशास्त्र पुराणें । ऐकोनि जे यजिती स्वर्गादिफळाकारणें । उरले ते इहलोकविषयचर्वणें । कृतकृत्य होती. ॥ १३६७ ॥ तरी मी सुहृत् सखा भर्ता । अपेक्षानुरूप सुखकर्ता । जे जाणती इहलोकमात्राची वार्ता । त्यांस वृष्टिद्वारा सुख मीच करितसें. ॥ १३६८ ॥ कीं सूर्यकिरणद्वारा । मीच तपतों आणि मेघधारा । मीच वर्षतों त्या मज ईश्वरा । तर्कें समजती ते ऐसें मी करितों. ॥ १३६९ ॥ कीं किरणरूपें मी तपतों । मेघरूपें मी वर्षतों । मागुती वृष्टि ओढोनि धरितों । मागुती सोडितों वृष्टीतें. ॥ १३७० ॥ अगा! नित्य सूर्याचा उदय अस्त । आणि नित्य मर्यादा न लंघिती सागर समस्त । इत्यादि माझें शासन ऐसें नेमस्त । लोक नेणती नियंत म्हणोनी. ॥ १३७१ ॥ नियत उदयास्त पावे दिनकर । नियत मर्यादा न लंघिती सागर । म्हणोनि यांचा नियंता ईश्वर । ऐसें कळेना जनातें. ॥ १३७२ ॥ वर्षाकाळीं नियत वृष्टी । असती आणि पिकती नियत सृष्टी । तरी न दिसे तें तर्काच्याही दृष्टी । ईश्वर एक आहे ऐसें जनातें. ॥ १३७३ ॥ हें कळावें जना । म्हणोनि वृष्टि अवरितों अर्जुना! । तेव्हां मज जगज्जीवना । स्मरती लोक. ॥१३७४॥ कोण उपजवी घन? । कोण वर्षवी जीवन? । जरी नसे जगज्जीवन । विश्वंभर भर्ता जगाचा. ॥ १३७५ ॥ आकाश नुसतें

१. पाऊस पाडून. २. ज्याच्या नियमाचा कधींही भंग होत नाहीं असा. ३. नेहमीं घडून येणारें.

पोकळ । तेथें मेघ येती सजळ । त्या जळें जीवित्व सफळ । हें कर्तृत्व ईश्वराचें जन म्हणे. ॥ १३७६ ॥ शास्त्रें पुराणें नेणती । सुहृत्पण ऐसें त्यांहीप्रती । दावितो आणि तर्कें मज समजती । ऐशा प्रकारें वर्षतो. ॥ १३७७ ॥ ते इहलोकसुखचि इच्छिती । मी तितकेंचि देतों त्यांप्रती । परि अर्जुना ! तुझी मती । एक विषमत्व येथें मजवरी स्थापील. ॥ १३७८ ॥ कीं सुहृत् सर्वांचा सम । परि स्वयें भक्तांस लभ्य सर्वोत्तम । इतरांस अन्नादि मात्र देतां विषम । कैसा नव्हे ? ॥ १३७९ ॥ ऐसें म्हणसी म्हणोनि भाव । दावी परिहार याचा बोलतां देव । कीं विषम नसोनि देवाधिदेव। विषम फळ मी देतसें.॥१३८०॥ मीच मुक्तांची मुक्ती । मीच विषयासक्तांची भुक्ती । वैषम्यपरिहारयुक्ती । ऐसी बोलतो या उत्तरार्धे. ॥ १३८१ ॥

अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥

अमृत मीच साच । आणि मृत्युही मीच । अप्रपंच प्रपंच । सर्वेही मी. ॥ १३८२ ॥ कीं भक्तांस अमृत । अभक्तांस मृत्यु निश्चित । दोन्ही दोनी मीच भगवंत । कीं सत् बरें असत् वाईट सर्वेही मीच. ॥ १३८३ ॥ सुस्थळास मार्ग नीट । कुस्थळास आड वाट । परि वाट आणि स्थळें दोनी निपट । भूमीच ते. ॥ १३८४ ॥ त्या दोहींसही सम । भूमि सर्वथा नव्हे विषम । त्यांच्या करणीनें उत्तमाधम । फळें ते पावती. ॥ १३८५ ॥ मीच मोक्ष अमृत । जे मुमुक्षु पावती निश्चित । मृत्युही मीच भगवंत । बुभुक्षु विषयासक्त पावती. ॥ १३८६ ॥ याकारणें बरें वाईट । दोनीही मीच निपट । एकचि तंतु एकचि पट । राजहंस कावळे विणले तंतूच तो. ॥ १३८७ ॥ अमृत मृत्यु मी जेव्हां केवळ । तेव्हां मीच भक्तां अभक्तांचें फळ । म्हणोनियां अर्धे मेघनीळ । ऐसें बोलिला. ॥ १३८८ ॥ ते अपेक्षानुरूप फळ पावती । हे सूचना संज्ञारूपें अर्जुनाप्रती । येथवरी बोलिला आतां जगत्पती । स्पष्ट बोलतो येथुनी. ॥ १३८९ ॥ परि अमृत मुमुक्षु इच्छिती । तें उचित देणें त्यांप्रती । मृत्यु तों कोणी न मागती । तो मृत्यु सकामास कां देतसे ? ॥ १३९० ॥ अर्जुन ये रीती मनीं । शंका मानील म्हणोनी । अपथ्य पथ्य इच्छितां दोहीं करूनी । रोग आरोग्य पावती न मागतां. ॥ १३९१ ॥ आणि आरोग्याची अपेक्षा । तैसी मुमुक्षूची मुमुक्षा । पथ्यें आरोग्यबोधें मोक्षा । मुमुक्षु पावती अमृत तें. ॥ १३९२ ॥ तैसी त्यांस मृत्यूची अपेक्षा । नसे जे.

१. परमार्थ. २. श्लोकार्धानें.

झोंबती सकामपक्षा । म्हणोनि मुमुक्षु फळसाम्य अंबुजाक्षा । बोलतां नये सकाम फळ मृत्यूतें. ॥ १३९३ ॥ कीं ते अमृत इच्छिती । हे कांहीं मृत्यूतें न मागती । अमृत मृत्यु दोनी गती । अपेक्षानुरूप हे रीती घडेना. ॥ १३९४ ॥ आतां अपथ्य रोगाचें मूळ । आणि आरोग्य पथ्याचें फळ । मृत्यु सकाम पावती सकळ । अमृत पावती स्वभक्त. ॥ १३९५ ॥ याप्रकारें मी सम । फळ देतांही अधम उत्तम । परंतु इच्छा पाहतां विषम । कीं न इच्छितां मृत्यु देतसें. ॥ १३९६ ॥ मोक्ष इच्छेवांचूनि नसे । मृत्यु इच्छेवांचूनि दिसे । तरी याही वैषम्यास असे । परिहार कांहीं. ॥ १३९७ ॥ भक्तीवांचूनि मुक्तीही भक्त । न अपेक्षिती तथापि होतीच मुक्त । याच्या साम्यें युक्त । मृत्यु न इच्छितां मृत्यु बोलणें सकामातें. ॥ १३९८ ॥ न इच्छितां मृत्यु त्यांला । न इच्छितां अमृत यांला । अपथ्य पथ्य सेवी तयां उभयांला । रोग आरोग्य न मागतांही. ॥ १३९९ ॥ म्हणोनि जे सकाम । त्यांस पुनः पुनः मृत्यु म्हणोनि मेघश्याम । आदीं बोलतो विश्वाभिराम । या दों श्लोकीं. ॥ १४०० ॥

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयंते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेंद्रलोकमश्नंति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥ २० ॥
ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशंति ।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभंते ॥ २१ ॥

वेदविद्या अवघिया तीनी । ऋग्वेद यजुर्वेद सामवेद म्हणोनी । तिहीं वेदमंत्रीं मातें यजूनी । प्रार्थिती स्वर्ग. ॥ १४०१ ॥ करूनि सोमवल्लीरसपान । होती यज्ञें निष्पाप पावन । इंद्रादिरूपें मी जगज्जीवन । त्या मातें अग्निमुखें ते यजिती. ॥ १४०२ ॥ स्वर्ग परम पुण्यलोक । पुण्येंच पावती पुण्यश्लोक । यज्ञ करूनि ते याज्ञिक । त्या स्वर्गास पावती. ॥ १४०३ ॥ पुण्यें सुरेंद्रलोक तो स्वर्ग । त्यातें पावोनि देवांचे दिव्य भोग । भोगिती ज्या भोगाचा भोगयोग । घडे परम पुण्यें करोनी. ॥ १४०४ ॥ तो स्वर्गलोक विशाळ । भोगोनि ते नियतकाळ । तें पुण्य सरतां तत्काळ । मृत्युलोकीं गर्भवासीं प्रवेशती. ॥ १४०५ ॥ ऐसे वेदत्रयाचे धर्म । त्यांतें शरण तेचि करिती काम्य कर्म । ते न जाणती आत्मा ब्रह्म । जाणें[1] येणेंचि[2] ते पावती. ॥ १४०६ ॥ हे इतर देवता यजिती । आणि मातें यजिती म्हणे श्रीपती । त्यांची ही दैवी प्रकृती । ऐसें सूचवी. ॥ १४०७ ॥ कीं स्वर्ग सर्वदेवतारूपें ईश्वर । स्वयमेव

१. मृत्यु. २. पुनर्जन्म.

यज्ञभोक्ता फलदाता परात्पर । ऐसें जाणोनिही विषयतत्पर । म्हणोनि काम्यें इतर देवता यजिती. ॥ १४०८ ॥ ज्यांचा ऐसा नाहीं भाव । यजिती स्वतंत्र मानूनि देव । ते सकळ असुरस्वभाव । नरकास जाती ऐसें स्पष्ट षोडशीं बोलेल. ॥ १४०९ ॥ यालागीं स्वर्ग उत्तमा गती । हे निष्पाप सोमपानीं म्हणे श्रीपती । आतां मृत्युलोकास मागुती येती । हा सहज गुण काम्यकर्माचा. ॥ १४१० ॥ एवं कर्म स्वर्गाकारणें करूनी । मृत्युलोकास पावती पुन्हा म्हणोनी । अपथ्य भक्षितां रोग यावरूनी । काम्य इच्छितां मृत्यु हें सूचवी. ॥ १४११ ॥ आतां गोड म्हणोनीच अमृत । सेविती परि तें अमृत निश्चित। अमर करीच गुण हा नियत । अमृताचा. ॥ १४१२ ॥ भक्त माझे ये रीती । केवळ गोडच मी म्हणोनि भजती । कांहींच मज न मागती । परि माझा सहज गुण मी करितों. ॥ १४१३ ॥ जैसें न इच्छितां सकाम पावती मरण । कीं काम्य उपासनेचा सहज गुण । तैसें भक्तांचें सकळ कल्याण । न इच्छितां करावें गुण माझा. ॥ १४१४ ॥ म्हणोनि वर्णोनि आधीं सकाम । आतां मोक्षाविषयीं निष्काम । ते स्वभक्त सगुण मेघश्याम । बोलतसे या श्लोकीं. १४१५

अनन्याश्चिंतयंतो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२ ॥

अगा अर्जुना! जे अनन्य । म्हणजे मजवेगळें नलगे ज्यांस अन्य । कीं शाश्वत मोक्षही न इच्छिती ते धन्य । तेव्हां नश्वर[1] पदार्थ इच्छिती ते काय? ॥ १४१६ ॥ माझे चरण लागतां गोड । ज्यांची मुमुक्षाही जाली रोड । माझ्या चिंतनाचेंचि कोडें[2] । सर्वदा जयांसी. ॥ १४१७ ॥ ज्यांस ऐसें माझें भजन । मज वेगळें कांहीं न इच्छिती जे जन । परि मी सकळ सुखदाता भवभंजन । योगक्षेम वाहतों तयांचा. ॥ १४१८ ॥ अर्जुना! ऐसे माझे भक्त । ते म्हणावे नित्याभियुक्त । सर्वदा सर्वभावें युक्त । नित्याभियुक्त ते म्हणावे. ॥ १४१९ ॥ माय बाप गुरु दैवत । भुक्ति मुक्ति मीच भगवंत । वाटतो मजविरहित । मुक्तीही नलगे जयांला. ॥ १४२० ॥ मुमुक्षु कैवल्यातें अपेक्षिती । हे त्यातेंही उपेक्षिती । स्वार्थ भक्तीचा लक्षिती । कैवल्यांत कैंचा तो स्वार्थ? ॥ १४२१ ॥ माझेंचि त्यांला प्रेम । अन्य कांहींच नलगे हा नेम । मज अगत्य त्यांचा योगक्षेम । सर्वविषयीं वाहणें. ॥ १४२२ ॥ अगा! करोनि पुण्याच्या कोटी । उपजावें भाग्यवंताच्या पोटीं । मग कोड

१. ज्याचा अवश्य नाश व्हावयाचा तो. २. कौतुक.

कौतुकासाठीं । प्रार्थणें नलगे तयातें. ॥ १४२३ ॥ पोटीं उपजतांच वाटे गोड । स्वभावेंच त्याचें पुरवी कोड । जतन करी जैसा तळहातींचा फोड । न प्रार्थितां. ॥ १४२४ ॥ गर्भ राहतां पोटीं । चिमणी त्या अंडियांसाठीं । तृण कापुसाची मृदु गोमटी । शेज करितां ते प्रार्थिती काय ? ॥ १४२५ ॥ सहज संतानाची माया । पोटासच यावें ते भोग घ्यावया । भक्तचि व्हावें धनंजया ! । मग दया मागणें लागेंन्नना. ॥ १४२६ ॥ जरी त्यांस नाहीं कांहीं अपेक्षा । मज कोणे अंशीं त्यांची न करवे उपेक्षा । त्यांस नाहीं मुमुक्षा । परि मी कैसें गर्भवासी त्यां घालूं ? ॥ १४२७ ॥ सर्पास भीना बाळ । मुष्टि धरूं धांवे व्याळ । परंतु माता उचलोनि तत्काळ । तोंड ठेची सर्पाचें. ॥ १४२८ ॥ न मागतां देतों ज्ञान । न सांगतां नाशितों अज्ञान । न प्रार्थितां शाश्वतसुख निधान । मोक्ष देतों. ॥ १४२९ ॥ पूर्वी आपणास जें नव्हतें । आणि तें प्राप्त होतें । ऐसें प्राप्त होणें तयातें । योग म्हणती. ॥ १४३० ॥ कीं त्या अर्थाचा आणि आपला । प्राप्त होतां योग जाला । योग म्हणोनि त्याला । म्हणावें हा अर्थ 'योग'शब्दाचा. ॥ १४३१ ॥ भक्त सर्वत्र उदास । परि जे समयीं जें व्हावें त्यांस । तें मी पुरवीं जगन्निवास । योग वाहतों त्यांचा ये रीती. ॥ १४३२ ॥ आतां प्राप्त जालें जें नव्हतें । जतन करावें तयातें । म्हणावें त्या अर्थपरिपालनातें । क्षेम म्हणोनी. ॥ १४३३ ॥ एवं नाहीं जें जें तें देतों । या-प्रकारें योग वाहतों । दिधलें तें मीच जतन करितों । क्षेम वाहतों ये रीती. ॥ १४३४ ॥ आंगडीं टोपी शिदोरी । बाळास पाहिजे जे जे परी । तें संपादूनि खांदियावरी । वाहे जतनही करी पिता जैसा. ॥ १४३५ ॥ माझ्या भक्तांतें अर्जुना ! । अपेक्षा मोक्षाचीही असेना । परि योगक्षेम मज त्यांचा कृपा-घना । सहज स्वभावें वाहणें. ॥ १४३६ ॥ होऊनि गुरुरूपें प्रगट । आत्म-साक्षात्कार अतिउत्कट । देतों आणि तंतुरूपें जगपट । चराचरं प्रतिमासहित मी दिसतों. ॥ १४३७ ॥ नव्हतें तें दिधलें ज्ञान । त्याणें हरिलें अनादि अज्ञान । योग वाहतों मी कृपानिधान । ये रीती तयांचा. ॥ १४३८ ॥ क्षेम त्याचें परिपालन । कीं तें ज्ञान बिंबोन होय जतन । तेंही मीच करुणाघन । वाहतों त्यांचें. ॥ १४३९ ॥ कीं पूर्वसंस्कारें त्यांची मती । क्षण पावतां स्वरूपाची विस्मृती । जागी करितों मी जगत्पती । स्वस्वरूपीं बुद्धीतें. ॥ १४४० ॥ अगा ! ते विसरवी मातें । कीं पूर्वसंस्कार असे लागला त्यांतें । म्यां नित्यमुक्तें भगवंतें । विसरावें कैसें तयांला ? ॥ १४४१ ॥ समर्थासि दुर्बळ जन । जरी

कदन्न वाढी भोजन । न करी सभाग्य सधन । वाणी दिव्यान्नाची तयातें. ॥ १४४२ ॥ अगा! मी स्वयें जालों सर्व सृष्टी । तों पूर्वसंस्कारें जडत्वदृष्टी । क्षण पाहे तों मी वृष्टी । करितों करुणामृताची. ॥ १४४३ ॥ तेव्हां तंतु जैसा पटीं । कीं मृत्तिका मात्र जैसी घटीं । कीं सुवर्ण कटक कटिसूत्र मुगुटीं । पाहे जडीं ये रीती मातें एकत्वें. ॥ १४४४ ॥ त्यांस माझें प्रेम । मज त्याहूनि अधिक त्यांचें प्रेम हा नियम.। नवल काय जरी योगक्षेम । वाहतों त्यांचे? ॥ १४४५ ॥ योगक्षेम वाहतों म्हणोनी । बोले या भावें करूनी । कीं नव्हतें तें ज्ञान देऊनी । बिंबवितों करितों जतन तें. ॥ १४४६ ॥ अन्नवस्त्रादि पदार्थ । यांचें योगक्षेम वाहतो इतकाच अर्थ । कोणी करिती, तरी गजांतलक्ष्मी देतो समर्थ । तो पादरक्षांची चिंता वाहतो म्हणणें हें काय? ॥ १४४७ ॥ लोटे अमृताची सरिता । अमर करी तत्त्वता । ते हरी तृषेची चिंता । म्हणणेंचि नलगे. ॥ १४४८ ॥ जो करून देतो विवाह । तो हळदीचा न करील काय निर्वाह? । ज्ञानें नाशी अवघा अज्ञानप्रवाह । अन्नवस्त्रादि नेदील तो काय? ॥ १४४९ ॥ ज्यास सर्वेश्वराचें प्रेम । तो त्याचें अन्नवस्त्र योगक्षेम । मी वाहतों म्हणोनि करितों म्हणे नियम । भुज उभारोनि दोहीं दळांत.॥१४५०॥ राजा तुष्टला दुर्बळावरी । तो त्याच्या लंगोटीवाकळांचा[1] निर्वाह करी । आणि तें जतन करावयाचा मजवरी । भार असे ऐसें म्हणतसे. ॥ १४५१ ॥ कुटुंबनिर्वाह भक्तांचा । अथवा कुटुंबनिर्वाह अभक्तांचा । उभयत्रही रांधा पूर्वकर्माचा। संतुष्ट भक्त असंतुष्ट अभक्त इतकेंचि. ॥ १४५२ ॥ प्रारब्धें यावदायुष्य । सुखदुःख पावे भलता मनुष्य । याचें पाहोनि भविष्य । पूर्वीच निर्वाह केला ईश्वरें. ॥ १४५३ ॥ भक्त भजेल मातें । जें ज्याकाळीं पाहिजे तयातें । तें आदींच निर्मिलें भगवंतें । योगक्षेम वाहणें हा किती? ॥ १४५४ ॥ जें जे समयीं अपेक्षित । तें पूर्वीच करून राहिला भगवंत । प्रारब्धीं नसेल तेविषयीं अत्यंत । सहनशील करी तयांतें. ॥ १४५५ ॥ राज्य टाकूनि वनवास । राजे करिती तयांस । कां नेदी जगन्निवास । दिव्यान्नवस्त्र दिव्य शय्या? ॥१४५६॥ सर्वात्मभक्ति त्यांला अपेक्षित । त्या गोष्टीचा भार वाहतो भगवंत । आणि ज्याविण न चले अत्यंत । तें दे अथवा शक्ति दे. ॥ १४५७ ॥ देह न सोसी कदन्न । त्यांच्या प्रारब्धीं पूर्वीच निर्मी सदन्न । अथवा पर्ण भक्षूनि भक्तिसंपन्न । तैसेंच दृढ शरीर त्यांचें तो करी. ॥ १४५८ ॥ ज्ञान देऊनि योग. वाहे ।'तें बिंबे ऐसें क्षेम वाहताहे । तो शरीर योगक्षेमही पाहे । कीं स्वच्छ शरीर तरी तें

१. वाकळ=गोधडी.

ज्ञान बिंबतें. ॥ १४५९ ॥ भक्तांचें ओझें सकळ । वाहतो भक्तवत्सल । परि योगक्षेमशब्दें दृष्टफळ । इतकेंचि नव्हे. ॥ १४६० ॥ प्रस्तुत इतर देवतांचे सकाम । पावोनि स्वर्ग देवांचें धाम । पुनः मृत्युमुखीं पडती म्हणे मेघश्याम । आणि स्वभक्त योगक्षेम म्हणे मी वाहतों. ॥ १४६१ ॥ योगक्षेम या प्रकरणीं । ऐसा वर्णावा निपुणीं । कीं जन्ममरणवार्ताही श्रवणीं । पडों नेदी भक्तांचिया. ॥ १४६२ ॥ ज्या ज्ञानें खुंटे जन्ममरणप्रवाह । त्याचा योग आणि त्याचा क्षेमाचा निर्वाह । विझे अनादि तापत्रयाचा दाह । तेथें क्षुधा तृषा दाहशांति न घडे काय? ॥ १४६३ ॥ एवं इतर देवता यजिती । ते पदें पावोनिही मृत्यु पावती । ते काय मृत्यु आपणातें अपेक्षिती । तथापि मृत्यु अभक्तां इतर भक्तांतें निश्चित. ॥ १४६४ ॥ आणि आपणावांचूनि अन्य । न अपेक्षिती कांहीं अनन्य । ते मोक्षामृत न इच्छिती जरी धन्य । तथापि योगक्षेम त्यांचा मी वाहतों. ॥ १४६५ ॥ एवं अपेक्षानुरूप सर्वोत्तम । फळ देऊनिही विषम । दिसे तरी विषम नव्हे सर्व सम । प्रसंग ऐसा. ॥ १४६६ ॥ तरी मुमुक्षूंस मोक्षाची मुमुक्षा । त्यांस अमृत देणें उचित अंबुजाक्षा । परि सकामास मृत्यूची तों अपेक्षा । नसोनि कां मृत्यु देतो ईश्वर? ॥ १४६७ ॥ हे अपेक्षिती स्वर्गादि गती । आणि मृत्यु न मागतां पावती । रोग न इच्छिती आणि अपथ्य करिती । परि रोग फळ त्याचें वस्तुस्वभाव. ॥ १४६८ ॥ न इच्छितां मृत्यु ये रीती । न इच्छितां अमृत ही भक्तांची गती । म्हणोनि योगक्षेम मी वाहतों श्रीपती । न इच्छितां अमृत देतों हा स्वभाव माझा. ॥ १४६९ ॥ वैषम्यपरिहार ऐसा करी । प्रसंग ऐसा आला येथवरी । तों शंका उपजली याउपरी । वैषम्य मागुती लागेल. ॥ १४७० ॥ कीं सर्व आपणचि म्हणतो । आणि इतर देवताभक्तांस इतर फळ देतो । आणि योगक्षेम वाहतो । स्वभक्तांचा. ॥ १४७१ ॥ काय नव्हें हा सर्वदेवता । होय तरी स्वभक्तांतेंचि कां अमृतदाता । इतर योगक्षेमचिंता । कां न वाहे? ॥ १४७२ ॥ या शंकेचा परिहार । भेदाचा करावा अंगीकार । अथवा फळ एक प्रकार । बोलावें इतर भक्तां स्वभक्तांतें. ॥ १४७३ ॥ तरी दोनी गोष्टी बोलणें विरुद्ध । उपाधिभेदें फळभेद सिद्ध । म्हणोनि दृष्टांत सूचवूनि प्रसिद्ध । बोलतसे हा श्लोक. ॥ १४७४ ॥

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजंते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौंतेय यजंत्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

अगा! जे इतर देवता यजती । त्यांच्या श्रद्धेनें युक्त असती । तेही मातेंचि

पूजिती । परंतु अविधिपूर्वक. ॥ १४७५ ॥ कीं मी आणि त्या अन्य देवता । एकचि असों तत्त्वता । त्यांच्या यजनें मज अच्युता । यजतीच ते. ॥१४७६॥ परि ते विधि चुकती । कीं विष्णुरूपेंचि मातें न पूजिती । नित्य फलप्राप्तीच्या विधीची रीती । हे कीं विष्णुरूपें भजावें मज. ॥ १४७७ ॥ अगा! आपलाच देह सगळा । नवद्वारीं न म्हणवे वेगळा । परि तृप्तीची आणि क्षुधानिवृत्तीची कळा । मुखींच असे. ॥ १४७८ ॥ अन्नें क्षुधा नासे अन्नें पुष्टी । परि इतकाच विधि याचा दिसे दृष्टीं । कीं मुखद्वारानें उदरांत वृष्टी । षड्रसांची करावी. ॥ १४७९ ॥ मुखें आणि इतर द्वारें । वेगळीं नव्हती ऐक्यनिर्धारें । परि अन्न इतर द्वारीं घालतील अविचारें । ते विधि चुकले. ॥ १४८० ॥ चरणीं आणि शिरीं । नसे देह वेगळा परि । शिरोवेष्टन गुंडाळी पायीं जरी । विधि चुकला म्हणावा तो. ॥ १४८१ ॥ भूमि एकचि सर्वत्र । परि पिके एकत्र तें न पिके अन्यत्र । मज देवांस चित्स्वरूपीं मात्र । ऐक्य परि उपाधिभेदें उंच नीच. ॥ १४८२ ॥ लोखंडाचीच बेडी । लोखंडाचेंच शस्त्र तोडी । ऐक्य दोहींचें न सोडी । लोखंड तें. ॥ १४८३ ॥ परंतु बेडी नाशपण । हा शस्त्राच्याच अंगीं गुण । मोक्षप्रद ब्रह्म सगुण । ऐक्य जरी देवां सर्वांसी. ॥ १४८४ ॥ बेडी तुटाया बेडीची । प्रार्थना ते एकत्वें शस्त्रास पावली साची । परंतु न तुटतां बेडीनें बेडी त्याची । अविधिपूर्वक जाली प्रार्थना. ॥ १४८५ ॥ मुकुंदावांचोनि मुक्ति । इतर देव देईल ऐसी भक्ती । श्रद्धा फळेल म्हणोनि आसक्ती । धरितांही न फळे कदापी. ॥ १४८६ ॥ श्रद्धा आस्तिकबुद्धी । फळ होईल ऐसी विश्वासाची समृद्धी । परंतु पुच्छश्रद्धा क्षीरसिद्धी । न करी विना गोस्तना. ॥ १४८७ ॥ स्तन पुच्छ शृंग कान । सर्वत्र देह गायीचा समान । भेद नसे परि विना स्तन । नव्हे प्राप्ति दुग्धाची. ॥ १४८८ ॥ मुखीं घातला ग्रास । तो पावेल त्याचा गोरस । परि हात न लावितां स्तनास । दुग्ध कैचें? ॥ १४८९ ॥ ब्रह्मचि मी सर्वेश्वर । ब्रह्मचि देवता इतर । परि मोक्ष नव्हे विना श्रीधर । मोक्षार्थ अविधिभजन अन्यदेवतांचें. ॥ १४९० ॥ इतर देवतांतें भजती । स्वर्गादि गति पावोनिही च्यवती । त्या प्रसंगीं श्रीपती । हा श्लोक ऐसा बोलिला. ॥ १४९१ ॥ कीं पाहतां सर्व वेदसिद्धांत । सर्वही ब्रह्म अद्वैत । तेव्हां जो जें भजे दैवत । तें भजन आपलेंची हें सत्य. ॥ १४९२ ॥ ऐसें असोनि योगक्षेम । स्वभक्तांचा वाहतो हा नेम । पूर्वश्लोकीं बोलिला सर्वोत्तम । विरोध अद्वैतीं हा आला. ॥ १४९३ ॥ म्हणोनि त्याचा परिहार । बोलतां दाखवी ऐसा प्रकार । कीं तें माझेंच भजन हा निर्धार ।

परि तें अविधिपूर्वक. ॥ १४९४ ॥ येथें कोणी टीकाकार । जे अंतरीं भजती देवतांतर । ते अविधिपूर्वक म्हणतां प्रकार । आणिकचि वाखाणिती. ॥ १४९५ ॥ कीं मोक्षाचा विधि जैसा । तो न घडला त्यांस तैसा । यांत अर्थ साधिती ऐसा । कीं मोक्ष इतरदेवताभजनेंही घडेच. ॥ १४९६ ॥ परि करिती अविधिपूर्वक भजन । म्हणोनि मोक्ष न पावती ते जन । जरी मोक्षप्राप्तिविधान । घडे तरी मोक्ष त्यांसही. ॥ १४९७ ॥ ऐसा बोलती अर्थ । परि विचारितां होतो अनर्थ । बडिवाराच्या कारणें व्यर्थ । वाखाणिती गीता. ॥ १४९८ ॥ भजतां अन्यदेवतागण । नव्हे मोक्ष या गोष्टीस कारण । जरी निमित्त अविधिपूर्वकपण । बोलतो म्हणावा. ॥ १४९९ ॥ आणि या प्रसंगीं आपणास त्यांस । एकत्व बोलतो जगन्निवास । त्यांतें पूजिलें तिहीं निश्चयें आपणास । पूजिलें ऐसें म्हणतसे. ॥ १५०० ॥ देवांस आपणास नाहीं द्वैत । जैसें मत्स्यकूर्मादि रामकृष्णरूपीं अद्वैत । तेव्हां राम भजतां निश्चित । भजलाच कृष्णातें. ॥ १५०१ ॥ कृष्णापासोनि होणार मुक्ती । तेच होणार करितां रामभक्ती । इतर देवता आणि विष्ण्वैक्याविषयीं युक्ती । ऐसी येथें बोलावी. ॥ १५०२ ॥ तेव्हां रामभजनीं जे लोक । न करिती मोक्षप्राप्ति विधिपूर्वक । त्यांस मोक्ष न घडे म्हणतां कृष्णोपासक । अविधिपूर्वक न पावणार हेही मुक्तीतें. ॥ १५०३ ॥ ऐसें असतां भक्त आपले । अविधिपूर्वक भजतांही भले । आणि अविधिपूर्वक रामभक्त वाईट ऐसें बोले । तरी उभय भजन सम बोलतो म्हणवेना. ॥ १५०४ ॥ प्रस्तुत तों अविधिपूर्वक । भजतांही आपले उपासक । अतिश्रेष्ठ आणि इतर देवांचे सेवक । निंदी त्याच अविधीनें. ॥ १५०५ ॥ सप्तमीं चतुर्विध भक्त । त्यांत आर्त अर्थार्थी कामनायुक्त । कां मग तेथें जाले प्रसक्त[1] । अविधिपूर्वकत्व योग्य निंदेसी? ॥ १५०६ ॥ काम्यफळीं जे रत । ते मोक्षप्राप्तिविधि चुकले निश्चित । ऐसें असोनि भगवंत । आर्त अर्थार्थी कामनायुक्तही वर्णी श्रेष्ठत्वें. ॥ १५०७ ॥ आर्त म्हणजे रोगी । भजे रोगपरिहारालागीं । आणि अर्थ धन त्यातें अर्थी अपेक्षी जगीं । अर्थार्थी सकाम बोलावा. ॥ १५०८ ॥ ऐसे कामेंकरून युक्त । तेही उदार म्हणतो स्वभक्त । आणि सकाम अन्यदेवताभजनीं अनुरक्त । सप्तमींच निंदी तयांतें. ॥ १५०९ ॥ 'कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः' । या श्लोकीं म्हणे अर्जुना । करिती अन्यदेवतोपासना । कामें हरिलीं ज्ञानें जयांचीं. ॥ १५१० ॥ एवं आर्त आणि अर्थार्थी दोघे कामयुक्त । तैसेच हे सकाम अन्य देवताभक्त । हें कां

१. प्रेमबद्ध.

वाईट आणि स्वभजनीं अनुरक्त । ते कां उदार सर्वकामही म्हणावे?
॥ १५११ ॥ दोघेही मोक्षविधि चुकले । दोघेही सकाम जेव्हां भजों लागले ।
आणि दोघेही आपलेच भक्त जाले । कीं भेद आपणा अन्य देवां असेना.
॥ १५१२ ॥ भजतां सूर्यवंशी राम । भजले कृष्णच मेघश्याम । जरी ऐसें
ऐक्य असतें तरी सकाम । स्वभक्त आणि अन्यदेवताभक्त सम होतो.
॥१५१३॥ स्वरूपभेद नसे अथवा नसे उपाधिभेद । रामकृष्णीं ऐसा अभेद ।
इतर देव आणि ईश्वर यांसी वेद । भेद उपाधिगत बोलती. ॥ १५१४ ॥
अभेदस्वरूपीं तें निर्गुण । ईश्वरोपाधि जीवोपाधि भिन्नपण । ईश्वर तो ब्रह्म
सगुण । मोक्षप्रदत्व इतरीं असेना. ॥ १५१५ ॥ या भावें म्हणतो हरी ।
कीं अन्यदेवता भजतां मातेंच भजले परी । अविधिपूर्वक कीं मुक्ति तोंवरी ।
नव्हे जों ईश्वरोपाधियुक्त ब्रह्मीं न भजती. ॥ १५१६ ॥ देवांस मज ऐक्य
निर्गुणपणीं । परि अविद्या न नासे निर्गुणीं । कीं सत्य रज्जुत्व लटिका फणी ।
न नासे नुसत्या रज्जूनें. ॥ १५१७ ॥ रज्जूविषयीं अज्ञान । त्या अज्ञानें दोरीं
सर्पभान । त्या रज्जूचें होतां ज्ञान । त्या ज्ञानें नासे तो सर्प. ॥ १५१८ ॥
निर्गुणविद्या अविद्या दोहींचें प्रकाशक । सगुणविद्योपाधि अविद्यानाशक ।
म्हणोनि अन्यदेवतोपासक । मुमुक्षुही विधि चुकले. ॥ १५१९॥ मोक्षार्थ वि-
धियुक्तही भजती । तथापि मोक्ष नेदी देवता भलती । कीं तेचि मुक्तीतें पा-
वती । जे भजती ईश्वरातें. ॥ १५२० ॥ आतां ऐक्य परस्पर । म्हणोनि सर्व
देव आणि सर्वेश्वर । एकचि तेव्हां चराचर । काय असे वेगळें त्याहुनी?
॥ १५२१ ॥ तरी देवचि काय अधिक । श्वान सूकरादि सर्व एक । उपा-
सना कां न करिती लोक । श्वान सूकर गर्दभादिकांची? ॥ १५२२ ॥ ज्ञानी
सर्वांसि वंदिती । तरी तें ज्ञान ईश्वराराधनें पावती । मग ते सर्वांभूतीं भजती ।
'वासुदेवः सर्वमिति' म्हणोनि सप्तमींही बोलिलें. ॥ १५२३ ॥ परि मोक्ष-
कारण ज्ञान । तदर्थ श्वानसूकरांचें भजन । करितां मोक्ष पावती जन । हें
तों घडेना. ॥ १५२४ ॥ आतां श्वानसूकरादि गण । यांस नाहीं दैवतपण ।
म्हणोनि श्वानसूकरादिभक्ती कोणी निपुण । न करिती ऐसें म्हणावें.
॥ १५२५ ॥ तरी दैवतपण नसे । तथापि भिन्नत्व तों न दिसे । कीं भेद
असता तरी कैसे । वेद सर्व ब्रह्म बोलते? ॥ १५२६ ॥ नसोनिही भेद ।
असोनिही अभेद । दैवतपण म्हणोनि वेद । कां हो उपास्यत्वें श्रेष्ठ म्हणती
देवांतें? ॥ १५२७ ॥ एवं च उपाधिभेदें फलप्राप्तिभेद । उपासने कामा नये
स्वरूपाभेद । श्वानसूकरादि नांवें आहुति वेद । न बोलती पुत्रादिकामा या-

गांत. ॥१९२८॥ 'सूकराय स्वाहा!' 'गर्दभाय स्वाहा!' । कां स्वर्गादि फळ नेदी याग हा । वेदतात्पर्य तों महा । सर्व ब्रह्म म्हणोनि एकत्वीं सर्वांच्या. ॥ १९२९ ॥ एवं उपाधिभेदें फळभेद । म्हणोनि ईश्वरानुग्रहें मोक्ष बोलती वेद । काय जालें जरी जाला अभेद । सर्वांसही. ॥ १९३० ॥ एवं सर्वेश्वरत्व जेथें । वेद बोलती मोक्षप्रदत्व तेथें । ऐक्य असोनिही प्रस्तुत येथें । अन्य भजन अविधिपूर्वक म्हणे भगवंत. ॥ १९३१ ॥ म्हणतांच अन्यदेवता । अन्यत्व समजे श्रोता । आणि मातेंचि ते यजिती म्हणतां तत्त्वता । समजे कीं अभेदही बोले ये रीती. ॥ १९३२ ॥ एवं च अन्यदेवताभजनीं । भगवद्भजनरूप ऐक्य करुनी । आणि मोक्ष नव्हे आपणातांचुनी । अविधिपूर्वकत्व उपाधिभिन्नत्वें. ॥ १९३३ ॥ आतां उपाधीही अवघी माया । परंतु विद्याच पाहिजे अविद्या जाया । म्हणोनि अनादि विद्योपाधि देवराया । भजणें तेंचि मुक्तिप्राप्तिविधिपूर्वकत्व. ॥ १९३४ ॥ असो बहुत बोलायाचें हें स्थळ । कीं ईश्वरोपाधि आणि ब्रह्म केवळ । तो भगवंत इतर देवोपाधि जळ । सचेतन त्याच्या प्रतिबिंबें. ॥ १९३५ ॥ बोलों जातां तो विचार । ग्रंथ वाढेल बहु फार । एवं व्यर्थ वेडेचार । मोक्ष इतर देवताभजनीं बोलणें. ॥ १९३६ ॥ स्वयें अंतरीं अन्य उपासक । आणि आपली टीका वाचोत इतर देवांचेही सेवक । कांहीं चरफड कांहीं प्रतिष्ठा कामुक । ते इतरदेवताभजनीं मोक्ष उपपादिती. ॥ १९३७ ॥ तथापि ते अर्थ । बाधितपणें दिसती व्यर्थ । जे हे 'यथार्थदीपिका' पाहती यथार्थ । मध्यस्थरीती मत्सर टाकोनियां. ॥ १९३८ ॥ या अन्यदेवताभजनीं कारण । अल्पदृष्टि अद्वैतांचें श्रवण । तत्त्वतां न समजलें ब्रह्म सगुण । सर्व निर्गुण ऐकतां मोहिले. ॥१९३९॥ म्हणोनि इतरदेवतांतें भजती । आणि त्या उपास्यदेवांतेंही पावती । पावोनि समग्र भजन फळही च्यवती । ऐसें आतां दों श्लोकीं बोलेल. ॥ १९४० ॥ त्यांतें ईश्वरोपाधित्व आपलें । आणि तदधीनत्व सर्वा देवांस हें नाहीं कळलें । म्हणोनि नेणतां च्यवती हें बोलों आरंभिलें । प्रथम या श्लोकीं. ॥ १९४१ ॥

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
न तु मामभिजानंति तत्त्वेनातश्च्यवंति ते ॥ २४ ॥

भोक्ता सर्व यज्ञांचा । अगा अर्जुना! मीच साचा । कां म्हणशील तरी देवां सर्वांचा । प्रभु मी. म्हणिजे धनी मी. ॥ १९४२ ॥ **'भोक्ता च प्रभुरेव च'** म्हणोनी । यां दों 'च'कारें आणि 'एव'कारें करूनी । **'अहमेव'** म्हणे यावरूनी ।

दुसरा कोणी सर्वयज्ञभोक्ता प्रभुही नव्हे हा अर्थ. ॥ १५४३ ॥ सर्व यज्ञ म्हणतां सर्व । बोलोनि दाविलेच देव । आणि म्हणे प्रभु अहमेव । प्रभु सर्वां देवांचा म्हणोनी. ॥ १५४४ ॥ अगा! ऐसा मी सर्वेश्वर। सर्वेश्वरत्व माझें ऐसें जाणती चतुर । मातेंच भजती ते तत्पर । म्हणोनि न च्यवती कदापी. ॥ १५४५ ॥ जे ऐसें न जाणती सर्वयज्ञभोक्तृत्व । नेणती माझें प्रभुत्व ईश्वरत्वतत्त्व। तत्त्वेंकरूनी माझें सर्वेश्वरत्व । न जाणती च्यवती यालागीं. ॥ १५४६ ॥ ऐसें आपणास सर्वयज्ञभोक्तृत्व। म्हणोनि सर्वांचें प्रभुत्व । ऐसें तत्त्वेंकरून नेणती म्हणतां तत्त्व । सर्वयज्ञभोक्तृत्वीं सूचवी. ॥ १५४७ ॥ स्वरूपीं सूचवी अद्वैत । उपाधींत दाखवी द्वैत । कीं मुख्य एका यागीं एक दैवत । अंगभूत देवता आणखी. ॥ १५४८ ॥ परि ज्यांच्या नांवें ज्या आहुती । ते त्याच आहुतीतें भक्षिती । एकाच्या आहुति एक भक्षूं न शकती । यागीं एका असोनी. ॥ १५४९ ॥ ज्या यागीं जें नसे दैवत । तें तों नेणेच त्या यज्ञातें निश्चित । सर्वयज्ञभोक्ता म्हणूनि भगवंत । भोक्ता सर्व आहुतींचा. ॥ १५५० ॥ आणि त्याच्या नांवें आहुती । जरी कोणीही न होमिती । तरी त्या यज्ञाचा भोक्ता श्रीपती । कीं यज्ञ तितका रूप त्याचें. ॥ १५५१ ॥ **'यज्ञो वै विष्णुः'** ऐसी श्रुती । त्याचें तात्पर्य बोलती । कीं अलंकार तितके दिसती । नुसतें सुवर्ण. ॥ १५५२ ॥ एक कटिदोरा अलंकार । त्यांत नाना कूसरीप्रकार । ते सर्वेही सोनें परंतु जे जे आकार । त्याकरितां रूप त्या कटिदोरियाचें. ॥ १५५३ ॥ नाना देव कुंडें हविर्द्रव्यें मिळवूनी । यजन होता म्हणावा यज्ञ म्हणोनी । ते यज्ञ सर्व हा सर्वेश्वर यावरूनी । मुख्य देवता अंगदेवता यज्ञाच्या सर्व हा. ॥ १५५४ ॥ **'तेऽपि मामेव कौंतेय यजंति'** । म्हणोनी पूर्वश्लोकीं बोले श्रीपती । तें ऐक्य सर्वां देवांस ये रीती । कीं कार्यासि ऐक्य कारणातें. ॥ १५५५ ॥ तथापि जें कारण । साधे त्यातेंचि कार्यरूपें सर्वपण । कीं सोनें नव्हे ऐसा कवण ।'असे अलंकार? ॥ १५५६ ॥ सरी मुधी कडीं चिंतांक । जें पहावें तें कनक । परंतु मुगुट नव्हे कटक । कडें मुगुट होईचना. ॥ १५५७ ॥ देवता सर्व नारायण । परि इंद्रें न म्हणावें वरुण । वरुण तोही मी इंद्र आपण । न मानी ऐसें. ॥ १५५८ ॥ करितां ब्रह्मयाचें आवाहन । प्रगट नव्हे सहस्रनयन । अथवा प्रगट नव्हे चतुरानन । आवाहनीं इंद्राच्या. ॥ १५५९ ॥ जो सुवर्णविक्रय करी । त्यास मागीतली सरी । सरी नसतां नेदी परी । इतर अलंकार असती त्यापाशीं सुवर्णाचे. ॥ १५६० ॥ सरी

१. (विस्मय करण्याच्या) करामतीचे प्रकार. २. एका प्रकारचा दागिना.

मागतां कटदोरा । प्राप्त नव्हे गिराइका नरा । सोनें मागतां मिळे सारा पसारा । नाना नगांचा. ॥ १९६१ ॥ तैसा सर्वयज्ञभोक्ता सर्वज्ञ । यजितां यजिले सर्वयज्ञ । म्हणोनि वेद आणि ऋषी सर्वज्ञ । यज्ञ म्हणती विष्णूतें. ॥ १९६२ ॥ इंद्राच्या आवाहनीं । हरीही नये म्हणोनी । कोणी म्हणती तरी तोचि इंद्ररूपें करूनी । प्रगटतो. ॥ १५६३ ॥ त्याचे पद्मनाभादि देह । ते जगत्कारणांचे लीलाविग्रह । इंद्रादिकांसारिखा आग्रह । नसे देहात्मतेचा. ॥ १९६४ ॥ परि इंद्राची आहुति वरुण । घेतो म्हणों शके ऐसा कवण । कीं ऐक्य सर्वांस परि कार्यपण । कडें म्हणतां कटिदोरा कैंवी येतो. ॥ १९६५ ॥ कारण स्वयें नारायण । तोचि निर्गुणही आणि सगुण । दोनी रूपीं कारणपण । एकाच त्याला. ॥ १९६६ ॥ सुवर्णाचे नग हें खरें । तैसें निर्गुणचि जग पाहतां बरें । परि नग तो न जाला तेव्हां कोणत्या आकारें । सुवर्ण होतें? ॥ १९६७ ॥ लांब लाटा चतुष्कोण वर्तुळ । सोनें होतें तोही अलंकार नव्हे केवळ । पीत छाया नुसती झळाळ । दिसे कोणा एका आकाराची. ॥ १९६८ ॥ आदीं लाटा अथवा गोळा मग । त्या आकारापासूनि होय नग । तैसें मायाशबलतेपासूनि[1] जग । दृष्टांत एकदेशी परि श्रुतिसिद्ध. ॥ १९६९ ॥ निर्गुणीं आपण निर्गुण । माया योगेंचि ऐसी खूण । तो ईश्वर एवं जो निर्गुण म्हणे आपण । तोचि निर्गुण सगुण होऊनिही. ॥ १९७० ॥ एवं जो जगत्कारण । तोचि स्वयें यज्ञनारायण । त्यातेंचि सर्वयज्ञभोक्तृत्वपण । प्रभुत्व त्यातेंचि सर्व देवांचें. ॥ १९७१ ॥ एवं जेथें सर्वयज्ञभोक्तृत्व । तेथेंचि सर्वां देवांचें प्रभुत्व । च्यवती याचें न जाणतां तत्त्व । हें तत्त्वतः म्हणतां तत्त्व ऐसें सूचविलें. ॥ १९७२ ॥ ऐसें अल्पबुद्धीचें अद्वैतश्रवण । शब्दें ऐकोनि सर्व ब्रह्मपण । मोक्ष एका विष्णुभजनाविण । न घडे ऐसें न समजलें तत्त्व. ॥ १९७३ ॥ ते सर्व ब्रह्म ऐकोनि कानीं । अल्पदेवतोपासना करूनी । च्यवती अगा! म्हणोनी । या श्लोकीं बोलोनि आतां काय बोलतो याउपरी. ॥ १९७४ ॥ जे दीर्घदृष्टि ऐसें न पाहती । अद्वैतमात्रश्रवणें मोहती । त्यातें म्हणे च्यवती । ते कोण? ॥ १९७५ ॥ विष्णूचेही उपासक । ऐसें तत्त्व नेणती कित्येक । इतरदेवतांचे सेवक । नेणतीच कीं. ॥ १९७६ ॥ तरी येथें च्यवती म्हणोनी । स्वउपासकही यावरूनी । निंदिले च्यवती या शब्देंकरूनी । स्थळ हें ऐशा संशयाचें. ॥ १९७७ ॥ आणि तत्त्व ऐसें नेणती । ते जेव्हां म्हणावे च्यवती । तरी आदीं पदें पावती । तेव्हां च्यवतीं म्हणावें. ॥ १९७८ ॥ तरी यातें जे पावती । ते तों कधींहि न

---

[1] १. मायेच्या मिश्रणापासून.

च्यवती । आणि च्यवती जे तत्त्वतां ईश्वरत्व नेणती । हें कैसें घडे? ॥१९७९॥ कीं भगवद्भजन करी परी । सर्वयज्ञभोक्तृत्व प्रभुत्वखूण नेणे ती बरी । पद पावोनि तोही तरी । च्यवतो म्हणावा कीं काय? ॥ १९८० ॥ इत्यादि शंकेचा परिहार । करावया सर्वेश्वर । बोलतसे यानंतर । हा श्लोक. ॥ १९८१ ॥

यांति देवव्रता देवान्पितॄन्यांति पितृव्रताः ।
भूतानि यांति भूतेज्या यांति मद्याजिनोऽपि माम् ॥ २५ ॥

धरूनि भलतें अल्प दैवत । त्यांच्या भजनीं दृढव्रत । ते देवव्रत पावती निश्चित । त्या देवांतें. ॥ १९८२ ॥ पितरांच्याच पूजनीं रत । ते म्हणावे पितृव्रत । ते पावती निश्चित । पितृलोकीं पितरांतें. ॥ १९८३ ॥ जे वेताळादि भूतें । यजती तदर्थ नाना व्रतें । धरिती तेच गति तयांतें । कीं भूतें होऊनि भूतांतें पावती. ॥ १९८४ ॥ पितरांच्या पावोनि आकृती । पितृव्रत पितृलोका जाती । देवाकृति पावोनि राहती । त्या त्या लोकीं त्या त्या देवांचिया. ॥१९८५॥ तैसेच माझे भक्तही । मजवांचूनि त्यांस गति नाहीं । देवव्रतादि जैसे कांहीं । देवादिकां पावती. ॥ १९८६ ॥ कीं जो भजे जयातें । तोचि पावें तयातें । मजही भजे तो मातें । पावे अर्जुना! ॥ १९८७ ॥ मीच देवादि उपास्यरूप । कीं वेगळें नसे चित्स्वरूप । परि ज्या रूपें भजे त्या रूपासमीप । तो त्यारूपें असतसे. ॥ १९८८ ॥ मज विषमता नाहीं । कीं मीच त्या रूपें ते लोकही । आणि न च्यवती ऐसा जो कांहीं । लोक माझा तोही मद्रूप. ॥ १९८९ ॥ परि मी आणि माझा सत्त्व गुण । वैकुंठीं नसे रजतमपण । ज्ञानेंचि पावती निपुण । मातें वैकुंठलोकीं माझिया. ॥ १९९० ॥ **'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य'** म्हणोनी । चतुर्दशीं या श्लोकें करोनी । बोलेल ऐसें कीं या ज्ञानाचा आश्रय धरूनी । माझें सारूप्य पावेल. ॥ १९९१ ॥ आणि **'आब्रह्मभुवनाल्लोकाः'** या श्लोकीं । अष्टमीं मागें बोलिला कीं । मातें पावोनि कोणीं मृत्युलोकीं । आला नाहीं परतोनी. ॥ १९९२ ॥ पुनरावृत्ति ज्ञानाविण । ज्ञानें अपुनरावृत्ति हे खूण । एवं आपणास पावती ते ज्ञानी निपुण । अष्टमीं न परतती म्हणतां सूचवी. ॥ १९९३ ॥ एवं ज्ञानाविण । न पाविजे ब्रह्म निर्गुण अथवा सगुण । तेव्हां भगवदुपासका ईश्वर आपण । ज्ञान देतो गुरुरूपें. ॥ १९९४ ॥ तेव्हां ते त्यास पावती । पावले ते न परतती । इतर देवांची या गती । उपासना मात्रें. ॥ १९९५ ॥ येविषयीं उत्तमश्लोक । बोलिला आधींच पूर्वश्लोक । कीं सर्वयज्ञभोक्ता प्रभु मीच एक । हें तत्त्व न जाणती ते च्यवती म्हणोनी. ॥ १९९६ ॥ तरी जे आपलें सर्वोत्कृष्टत्व नेणती ।

तेचि इतर देवादिकांतें भजती । आणि तेचि त्यातें पावोनि च्यवती । तैसे नव्हती स्वभक्त हें या श्लोकीं सूचवी. ॥ १५९७ ॥ **'मद्भक्ता यांति मामपि'** म्हणोनी । मद्भक्त मातें पावती म्हणे यावरूनी । ते न च्यवती कीं आपणातें पावोनी । कोणी न च्यवे ऐसें पूर्वीं बोलिला. ॥ १५९८ ॥ आतां सर्वयज्ञभोक्तृत्व । आणि आपुलें सर्वप्रभुत्व । जे न जाणती हें तत्त्व । ते च्यवती ऐसें बोलिला. ॥ १५९९ ॥ तरी सर्वयज्ञभोक्तृत्व । आणि आपुलें सर्वप्रभुत्व । हें न जाणती स्वभक्त त्यांसही हें तत्त्व । कळतें स्वप्रसादें ऐसेंही सूचवी. ॥ १६०० ॥ कीं जे आपणातें पावती । ते कधींही न च्यवती । हें मागें अर्जुनाप्रती । स्वयें बोलिला. ॥ १६०१ ॥ यावरून तर्करीती । समजली पार्थाची मती । कीं यातें पावोनि न च्यवती । तेव्हां ते जाणतीच हें तत्व. ॥ १६०२ ॥ कीं भोजनावांचूनि न घडे पुष्टी । आणि तो पुरुष पुष्ट जेवितां न दिसे दिवसां दृष्टी । तेव्हां तो रात्रीं जेवीत असेल हे गोष्टी । तर्कें समजावी पुष्टीवरूनी. ॥ १६०३ ॥ ऐसें भगवंताचें प्रभुत्व । आणि सर्वयज्ञभोक्तृत्व । हें त्यास कळलेंचि तत्त्व । **'मद्भक्ता यांति मामपि'** म्हणतो जयातें. ॥१६०४॥ तर्कें ऐसा समजला अर्जुन । हेंचि पुढिलिया अध्यायांत मधुसूदन । बोलेल कीं **'मच्चित्ता मद्गतप्राणाः'** ऐसे जे जन । त्यांतें मी देतों बुद्धियोग. ॥ १६०५ ॥ **'ददामि बुद्धियोगं तं'** म्हणोनी । बोलेल स्वयें यावरूनी । च्यवती जे न जाणती मज तत्त्वेंकरूनी । ते पूर्वश्लोकीं बोलिला ते अन्यउपासक. ॥ १६०६ ॥ स्वउपासकांस आपण । बुद्धियोग देतों आणि करितों निपुण । ते सर्वयज्ञभोक्ता प्रभु मी सगुण । ऐसें तत्त्व जाणती हा भाव. ॥ १६०७ ॥ जे सगुण तत्त्व ऐसें न जाणती । अल्पदृष्टी अद्वैत आयकती । सर्वदेव आणि सर्वेश्वर समान मानिती । भजती क्षुद्रदेवतांतें. ॥ १६०८ ॥ मीच ते देव सकळ । चित्स्वरूप एकचि केवळ । परि सर्वयज्ञभोक्ता प्रभु मी एकचि ऐसें निवळ । सगुणतत्त्व त्यांतें कळेना. ॥ १६०९ ॥ सर्वही एक ब्रह्म निर्गुण । म्हणोनि क्षुद्रदेवतांतें भजती कृपण । तेही मातेंच भजती कीं मज त्यांस एकपण । परि भजन होतें अविधिपूर्वक. ॥ १६१० ॥ मनीं धरोनि ऐसा भाव । जें पुढें बोलणार देव । तें सूचवोनि देवाधिदेव । **'येऽप्यन्यदेवताभक्ताः'** या श्लोकीं तें बोलिला. ॥ १६११ ॥ कीं अन्यदेवतोपासक । मातेंच भजती कीं मी आणि ते देव एक । परंतु अविधिपूर्वक । स्वभजन तें. ॥ १६१२ ॥ तें अविधिपूर्वकत्व । हेंच कीं आपलें सर्व यज्ञभोक्तृत्व प्रभुत्व । न जाणती हें न कळतां तत्त्व । च्यवती ते

भक्त अन्य देवांचे. ॥ १६१३ ॥ कीं देवांस पावती देवव्रत । पितरांसि पावती पितृव्रत । भूतांतेंचि पावती निश्चित । जे वेताळादि भूतांतें उपासिती. ॥ १६१४ ॥ तैसेंच मातेंही जे यजती । ते मातेंचि पावती । मज पावले ते न च्यवती । यालागीं भजन माझें विधिपूर्वक. ॥ १६१५ ॥ हा भाव दावी नारायण । हें श्लोकत्रयप्रकरण । त्यांत सिद्धांत निर्गलित विवरण । इतर्केची. ॥ १६१६ ॥ कीं सर्व देव आणि सर्वोत्तम । एकचि कीं सर्व निर्गुण सम । परि सर्वयज्ञ भोक्ता प्रभु पुरुषोत्तम । मोक्ष भजनें तयाच्या. ॥ १६१७ ॥ तेंचि विधिपूर्वक यजन । कीं त्या हरीचेंचि केवळ घडे भजन । अन्यदेवतांस भजती जन । जे ते त्यातेंचि भजती परि अविधिपूर्वक. ॥ १६१८ ॥ म्हणोनि जो भजे जयातें । तो पावे तयातें । तैसेचि पावती मातें । ते न च्यवती भजन विधिपूर्वक म्हणोनी. ॥ १६१९ ॥ तत्त्व न जाणोनिही जन । करिती आपलेंचि भजन । त्यांस तत्त्व आपलें भवभंजन । दावील ऐसें सूचवी. ॥ १६२० ॥ ऐसें विधिपूर्वक भजन आपलें परी । तें कठीण असेल म्हणोनि अर्जुना! मानसीं जरी । तरी तें बहु सुगम म्हणतो हरी । आतां या श्लोकीं. ॥ १६२१ ॥

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥

अगा! जो भक्तीकरूनी । अर्पितो तें अर्पिलें भक्तीनें म्हणोनी । मी आवडीनें भक्षितों यावरूनी । सुलभ भजन माझें तूं जाण. ॥ १६२२ ॥ अगा! निष्काम शुद्ध चित्त ज्याचें । अर्पित पत्र पुष्प फल जल तयाचें । माझें अखंडानंदानुभवत्व साचें । याहूनि गोड मज वाटतें. ॥ १६२३ ॥ माझ्या अखंडानंदानुभवीं दया । मी तत्पर जनोद्धार कराया । मज कांहीं अर्पितां मोक्ष तया । या सुखें तदर्पित त्याचें भक्षितों. ॥ १६२४ ॥ अगा! म्हणे ते **'द्वासुपर्णा'** श्रुती । **'अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति'** । कीं ईश्वरास अशन म्हणजे भोजन नाहीं म्हणती । कीं मी भोक्ता नव्हे विषयांचा. ॥ १६२५ ॥ ज्या इंद्रियाचा जो विषय । भोजन तयाचें हा निश्चय । परि मी अतींद्रिय । इंद्रियेंचि नसती मजलागीं. ॥ १६२६ ॥ मजही दर्शन श्रवण इत्यादि असे । परंतु मीच सर्व आहें ऐसें दिसे । जो विषय सत्यत्वें न गवसे । तोंवरी इंद्रिय तयातें न म्हणावें. ॥ १६२७ ॥ अविद्येनें वाटे सत्य विषय । ते वृत्ति म्हणावी इंद्रिय । अविद्या जातां चिन्मय । विषय इंद्रियें ज्ञानी देखतो. ॥ १६२८ ॥ परि सूर्य न देखे तम । तैसा अनादि विद्याशबलित मी पुरुषोत्तम । अविद्या

नेणें म्हणोनि हें स्थावरजंगम । सत्य कदापि न वाटे मजलागीं. ॥ ११२९ ॥ मज ऐशिया विषयाचें अशन । नाहीं तथापि शुद्धचित्तजन । भक्तीनें करितां भजन । जें अर्पिती तें मी भक्षितों ॥ ११३० ॥ अगा! तुळसीपत्र आदिकरुनी । भलतें एक गलित पत्र आणुनी । मज समर्पिती तें भक्तीनें अर्पिलें म्हणोनी । अशन करितों मी तयाचें. ॥ ११३१ ॥ कीं त्या पत्रीं जो जैसा रस । तो माझाच अखंडानंदानुभव सुरस । तें पत्र वाळलें विरस । परि विरस नव्हे अखंडानंदानुभव माझा. ॥ ११३२ ॥ कीं शब्द स्पर्श रूप रस गंध । मज यांचा साक्षित्वसंबंध । परि सर्वेही स्वस्वरूपानंद । ऐसेंचि वाटे. ॥ ११३३ ॥ जीवांस हा अनुभव असेना । त्यांस विषयांची असे वासना । त्या वासनेनें मज जगज्जीवना । जडविषयरूपें ते पाहती. ॥ ११३४ ॥ ते विषय त्या वासनेंकरूनी । फळ अपेक्षूनि अन्यदेवांपासूनी । अर्पिती मातेंचि परि अशुद्ध चित्त म्हणोनी । मज अर्पिती ऐसें न वाटे. ॥ ११३५ ॥ कीं ते विषयासाठींच अर्पिती । विषयचि फळ तयाचें पावती । अनुग्रहदृष्टि मी जगत्पती । न पाहें तयांतें. ॥ ११३६ ॥ एवं तिहीं जें अर्पिलें । तेंही स्वस्वरूपचि देखतों आपुलें । परंतु मी प्रसन्न नव्हे म्हणोनि नाहींच पावलें । जें तिहीं अर्पिलें मजलागीं. ॥ ११३७ ॥ जे शुद्ध भक्त माझे अर्जुना! । ज्यांस फळवासना असेना । आणि भक्तीनें मज जगज्जीवना । पत्र पुष्प फल जल किमपि अर्पिती. ॥ ११३८ ॥ त्यांस वांछित नसे फल । मज ते माझें स्वरूपचि वाटे केवळ । म्हणोनि भक्षितों त्यांचें पत्र पुष्प फल जल । माझा स्वरूपानुभवचि अशन माझें. ॥ ११३९ ॥ सर्वेही माझा अखंडानंद । परि अर्पितां फळ वासनेनें होतो बंध । म्हणोनि अभक्तांतें फळसंबंध । होतो यास्तव पावलेंचि नाहीं मातें. ॥ ११४० ॥ आणि भक्तें भक्तीकरूनी । अर्पिलें शुद्ध चित्तें म्हणोनी । अर्पण फळापेक्षेवांचूनी । आड नसे फळ कांहीं. ॥ ११४१ ॥ त्याणें तों मज अर्पिलें । आणि फळ तरी कांहीं न इच्छिलें[1] । तेव्हां तें अर्पणचि उरलें । तें तो अखंडानंदस्वरूप माझें मज वाटे. ॥ ११४२ ॥ कीं मज माझ्या स्वरूपाची प्रीती । आत्मा सर्वांचा प्रिय मी जगत्पती । जे मज आवडीनें भजती । न दिसे भेद माझिया त्यांचिया प्रीतीतें. ॥ ११४३ ॥ ऐसी माझी ज्यांस गोडी । तिहीं अर्पिलें त्यांचीच मज आवडी । अखंडानंदाच्या परवडी । वाटती पत्र पुष्प फळ जल तयांचें. ॥ ११४४ । तिहीं जें अर्पिलें पत्र । तें मी आदरें भक्षितों पवित्र । भलतसें पुष्प आपलें तें विचित्र । मज वाटे.

---

१. प्रकार.

॥ १६४५ ॥ तें पुष्पही मी भक्षितों । कीं माझा अखंडानंदचि मी लक्षितों । आणि पदार्थरूपें यथायोग्य भोग देखतों । भक्षणें नांव त्याचेंचि. ॥ १६४६ ॥ पुष्पाचा जो परिमळ । घ्राणद्वारा कळतो केवळ । तो भोग भक्षण म्हणोनि कुशळ । सर्व म्हणती. ॥ १६४७ ॥ द्वितीयाध्यायांत हेचि श्रीपती । विषय निराहाराचे म्हंणे परतती । आहारशब्दें इंद्रियांस भोग विषयाचा म्हणती । हेंचि तात्पर्य वेदाचें. ॥ १६४८ ॥ म्हणे, **'द्वासुपर्णा'** श्रुती । **'अनश्नन्न्यो अभिचाकशीती'** । कीं अशन न करी जगत्पती । तरी काय उपवास करितो ऐसें म्हणावें? ॥ १६४९ ॥ नाहीं करीत अशन । म्हणजे करीत नाहीं भोजन । अर्थ ऐसा करावा तरी इतर विषयसेवन । घडतें काय ईश्वरातें?" ॥ १६५० ॥ एवं अनशन । म्हणजे अर्थ तो अभोजन । परि इंद्रियद्वारा विषयाचें जितकें सेवन । अशन म्हणावें तितकेंही. ॥ १६५१ ॥ एवं विषयसेवन म्हणावें अशन । विषय न सेवणें अनशन । ऐसी वेदभाषारीती गहन । विचारिता अर्थ सांपडे. ॥ १६५२ ॥ प्रस्तुत पुष्पाचें भक्षण । या भावें बोलिला कमलेक्षण । कीं पुष्पाच्या भोगाचें जें लक्षण । तेंचि भक्षण तयाचें. ॥ १६५३ ॥ पुष्पें गुंफोनि माळा । अर्पितां भोग होतो गळा । तेचि याच्या भक्षणाची कळा । चरणीं अथवा शिरीं अवतंस. ॥ १६५४ ॥ तें गुंफिलें अथवा मोकळें । तें साजूक अथवा वाळलें । भलतसें भक्तीनें अर्पिलें । तें मी माझा अखंडानंद मानितों. ॥ १६५५ ॥ याच प्रकारें फळ । याच प्रकारें जळ । मज अर्पी भक्तीनें प्रेमळ । तें मी आदरें भक्षितों. ॥ १६५६ ॥ मज पाहिजे प्रेम । मज प्रेमें कांहीं समर्पावें हा त्यास नेम । म्हणोनि त्याचें भलतसें भी सर्वोत्तम । भक्षितों भोगितों तें यथायोग्य. ॥ १६५७ ॥ सहज आवडे पोटींचा बाळ । क्षेम देतां अमृत वाटे त्याची लाळ । तैसें प्रेमळाचें पत्र पुष्प फळ जळ । भलतसें मज गोड वाटे. ॥ १६५८ ॥ ज्याची नसे आवडी । त्याचें अमृतही नेदी गोडी । प्रीती ज्याची त्याची खरवडी । वाटे ती अमृताची. ॥ १६५९ ॥ अगा! गोड ते क्षुधा । क्षुधितास कांजीही वाटे सुधा । धुंडोनि पाहतों सर्व वसुधा । तों क्षुधा मज सर्वदा प्रेमाची. ॥१६६०॥ याहूनि सुगम भजनाची रीती । सांगतो आतां जगत्पती । सुलभत्वप्रसंगें पार्थाप्रती । परम आणि प्रथम भागवतधर्म बोलतो या श्लोकीं. ॥ १६६१ ॥

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥

अगा! तूं जें करिसी । आणि जें तूं भक्षिसी । आणि जें तूं होमिसी ।

आणि देसी जें तूं. ॥ १६६२ ॥ तूं होमिसी ज्या होमातें । तूं तपसी ज्या तपातें । तें समर्पी सर्वही मातें । कुंतीसुता! ॥ १६६३ ॥ ज्यास पाहिजे माझें दास्यपण । त्याणें समर्पावें सर्व कर्म जाण । कीं दास जाला कोणी सेवेविण । हें घडेना. ॥ १६६४ ॥ मुख्य सेवेचा धर्म. । कीं स्वामीचेंचि सर्वदा करावें कर्म । दास्यपणाचें वर्म । आणीक नसे. ॥ १६६५ ॥ स्वामिकार्यावेगळा काळ । क्रमी तो दास फटकाळ । कांहीं स्वामिकार्य कांहीं स्वकार्यपाल्हाळ । तो भाडेकरी दास म्हणवेना. ॥ १६६६ ॥ आठ प्रहर साठ घटिका । प्रतिदिवसीं काळ इतका । स्वामिसेवेंतचि वेंची तितका । तोचि दास. ॥ १६६७ ॥ एवं करूनि अष्टप्रहर सेवा । सेवावें दास्यत्वें देवाधिदेवा । तरी त्या सेवेचा करी हेवा । जगदंबा लक्ष्मीही. ॥ १६६८ ॥ परंतु सेवा तरी घडे । कीं अगत्य स्वामीस कार्य पडे । तेव्हां सर्वेश्वराचे सेवेस पडे । अवसर कोण. ॥ १६६९ ॥ तो अवाप्तसकळकाम । त्याचें करावें कोणतें काम । मुक्तार्थ होऊनि निष्काम । सर्व कर्म अर्पावें श्रीचरणीं. ॥ १६७० ॥ अर्पितां सर्व क्रियांतें । आणि अर्पितां [१]अवस्थात्रयातें । आठ प्रहर सेवा तयातें । घडे सर्वेश्वराची. ॥ १६७१ ॥ म्हणोनि म्हणतो कीं अर्जुना! । सर्व कर्में मज भवभंजना । समर्पी कीं भगवद्भक्त जना । प्रथम भागवतधर्म हाचि भाव. ॥ १६७२ ॥ ऐसें कर्म अर्पितां सकळ । म्हणसी काय होईल फळ । तरी मी सर्वात्मा केवळ । त्या मज पावसी म्हणतो या श्लोकीं. ॥ १६७३ ॥

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबंधनैः ।
संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥

अगा! ऐसा तूं जेव्हां होसी । कीं सर्व कर्में मज अर्पूं लागसी । तेव्हां शुभाशुभ दोहीं फळांपासूनी सुटसी । तुटती शुभाशुभ दोनी कर्मबंध. ॥ १६७४ ॥ अशुभ पापकर्में बेडी जैसी । शुभ पुण्यफळ बेडीच तैसी । सुवर्णाची बेडीच ते कैसी । बरी म्हणावी? ॥ १६७५ ॥ मज कर्में अर्पिसी सकळ । तयाचें मोक्षचि फळ । कीं दास माझा जाला निर्मळ । मग बंध कैंचा तयासी? ॥ १६७६ ॥ जाला समर्थाचा दास । भय कैंचें मग त्यास । संसारबंधप्रयास । नुरती होतां निजदास माझा. ॥ १६७७ ॥ सर्व कर्में अर्पी मातें । आठ प्रहर सेवा घडली त्यातें । माझें अनन्य दास्य जोडलें ऐसें जयातें । बंध त्यातें मग कैंचा? ॥ १६७८ ॥ दिवसरात्रीं साठ घटिका । माझ्याच सेवेंत

---

१. जागृति, स्वप्न आणि सुषुप्ति.

कंठी काळ इतका । कीं खाणें जेवणें इत्यादि [1]कर्मकलाप तितका । मज अर्पितां कर्म त्याचें सकळ सेवा माझीच ते. ॥ ११७९ ॥ सेवा सर्वदा घडे ज्यास । निजदास कैसें न म्हणावें त्यास ? । दास म्हणावें त्यास । संसारबंधास लावून देऊं मी कैसा ? ॥ ११८० ॥ एवं च संसारबंध तोंचवरी । की सर्वकर्मापण मातें न करी । कर्म अर्पूं लागला तेव्हां मजवरी । ओझें पडलें तयाचें. ॥ ११८१ ॥ कीं जाला आपुला निजदास । त्याची उपेक्षा आणि तद्विषयीं जो उदास । कोण भला म्हणेल त्या मंदास ? । जो भला म्हणेल तोचि मंद.॥११८२॥ भला समर्थ म्हणिजे तरी । कीं स्वदासाची सर्व पीडा हरी । हा उत्तमोत्तमाचा गुण परी । माझ्या गुणाचाच अंशांश. ॥ ११८३ ॥ मजपासूनि सद्गुण सकळ । माझेच गुण सर्व सद्गुणांचें मूळ । तो मी सर्वेश्वर केवळ । कैंवी उपेक्षूं दासांतें ? ॥ ११८४ ॥ दास्याचें माझ्या हेंचि वर्म । कीं मज अर्पी सर्व कर्म । मुख्य प्रथम भागवतधर्म । सर्व कर्मसमर्पण मजलागीं. ॥ ११८५ ॥ एवं सर्व कर्मे मजला । ज्या दिवसापासून अर्पूं लागला । त्याच दिवसापासून संकल्प अमोघ माझा जाला । कीं मोक्ष द्यावाच आतां मी यातें. ॥ ११८६ ॥ या भावें म्हणे अर्जुनासी । कीं तूं ऐसा जेव्हां होसी । तेव्हां शुभाशुभ बंधापासूनि सुटसी । म्हणिजे पावसील तूं मोक्षा. ॥ ११८७ ॥ आतां ज्ञानें अविद्याग्रंथि सुटे । पुढें गर्भत्रासा येणें खुंटे । एवं आत्मज्ञानें बंध तुटे । शुभाशुभसंचितक्रियमाणाचा. ॥ ११८८ ॥ [2]प्रारब्ध सरे भोगें । [3]संचित जळे चित्त चैतन्ययोगें । कर्महेतुप्रकृतिवियोगें । साक्षी होतां बुद्धीस लेप न लागे [4]क्रियमाणाचा. ॥ ११८९ ॥ हे आत्मज्ञानाचे विलास । यांत आदीं पाहिजे संन्यास । **'संन्यस्य श्रवणं कुर्यात्'** म्हणोनि मोक्षार्थियास । श्रुति म्हणे. ॥ ११९० ॥ आणि **'त्यागेनैकेन अमृतं'** ऐशा श्रुती । एक्या त्यागेंचि मोक्ष म्हणती । हे दोनी सोडोनि श्रीपती । कर्मार्पणेंचि मोक्ष बोलतो. ॥ ११९१ ॥ तरी जों संन्यास आणि त्याग न घडे । ज्ञानें अविद्येचें कवाड नुघडे । शुभाशुभ कर्मबंधही न विघडे । तोंपर्यंत. ॥ ११९२ ॥ हा क्रम ठेवून एकीकडे । कृष्ण म्हणे कीं सर्व कर्मार्पण घडे । तरी त्याचा शुभाशुभ कर्मबंध विघडे । तरी काय मोक्ष विना ज्ञानें बोलावा ? ॥ ११९३ ॥ या शंकेचा परिहार । कीं हाच संन्यास आणि हाच त्यागप्रकार । आणि याच उपासनेनें सर्वेश्वर । ज्ञानद्वारा देतो मोक्षातें. ॥ ११९४ ॥ त्यांत सर्व कर्मसमर्पणीं । त्याग सूचवी चक्रपाणी । आणि

१. कर्मांचा खटाटोप, पसारा. २. या जन्मीं भोगण्याकरितां बरोबर आणलेलें. ३. गोळा केलेलें, पूर्वजन्मीं जमवून ठेवलेलें गांठोडें. ४. या जन्मीं जें करावयाचें तें.

'संन्यासयोगयुक्तात्मा' हे वाणी । संन्यास सूचवोनि बोलतसे. ॥ १६९०॥ अष्टादशीं सर्वकर्मफलत्याग । श्रीकृष्ण म्हणेल कीं तोचि त्यागयोग । नव्हे सर्वकर्मफलवियोग । कृष्णीं न अर्पितां हें तृतीयाध्यायांत बोलिला. ॥१६९६॥ एवं च त्याग सर्वकर्मार्पण । परि तो न घडे संन्यासाविण । काम्यत्याग संन्यासलक्षण । कर्मसमर्पण तो त्याग. ॥ १६९७ ॥ काम्यकर्मे टाकी समूळ । आणि नित्यकर्मे लौकिककर्मे सकळ । करी आणि अर्पी तेव्हां त्यागफळ । आत्मसाक्षात्कार तो लाहे. ॥ १६९८ ॥ जो काम्यकर्मे करी । तो दास नव्हे भाडेकरी । दास न होतां जगद्गुरु हरी । नेदी आत्मसाक्षात्कारातें. ॥ १६९९ ॥ यालागीं म्हणतो हरी । कीं **'संन्यासयोगयुक्तात्मा'** होसी जरी । मातें पावसी तरी । आत्मज्ञानें. ॥ १७०० ॥ आपण देह आणि देहासहित । प्रपंच सत्य वाटे हें विपरीत । या विपरीतभावापासूनि सुटणेंचि अत्यंत । नाश अविद्याबंधाचा. ॥ १७०१ ॥ एव विपरीतापासूनि मुक्त । तोचि म्हणावा विमुक्त । अविद्यानाश आत्मसाक्षात्कारयुक्त । विमुक्त तो. ॥ १७०२ ॥ यालागीं जगद्गुरु या वचनीं । म्हणे मातें पावसी विमुक्त होउनी । काम्यकर्मत्यागें सर्व कर्मे समर्पूनी । अविद्येपासूनि सुटोन मातें पावसी. ॥ १७०३ ॥ एवं सर्वसमर्पणत्याग । काम्यत्याग संन्यासयोग । विपरीतभावाचा वियोग । विमुक्तशब्दें बोलिला. ॥ १७०४ ॥ अष्टादशीं आरंभींच पार्थ । संन्यासत्याग या दोहींचा पुसेल अर्थ । तेथें बोलेल समर्थ । तत्त्व ऐसेंच संन्यासाचें आणि त्यागाचें. ॥ १७०५ ॥ तेथें सर्वकर्मफलत्याग । त्यातें म्हणेल मुख्य त्याग । न घडे नित्य निष्कामकर्मफलाचाही वियोग । ईश्वरीं न अर्पितां. ॥ १७०६ ॥ हा तृतीयाध्यायांत । **'यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र'** या श्लोकीं सिद्धांत । कीं बंधातें न करी एकचि ईश्वरार्पित । त्यावेगळीं बंधकें कर्मे सकळही. ॥ १७०७ ॥ दूरी करणें यत्नमळ । म्हणतां साधन न बोलतां बोलिलें जळ । येविषयीं तों स्वयें केवळ । बोलिलाच अध्यायांत तिसरिया. ॥ १७०८ ॥ पुढें बोलिजेल हा प्रकार । प्रस्तुत ग्रंथ वाढला फार । कीं अगत्य अगत्य जो विचार । तो संक्षेपें बोलतां विस्तार इतका पावला. ॥ १७०९ ॥ एवं च काम्यकर्म त्यागावें । नित्यकर्म देहनिर्वाहादिकर्मही करून अर्पावें । तेव्हां विपरीतभावनेपासूनि सुटावें । पावावें वैकुंठनाथातें. ॥ १७१० ॥ हा सुगम भजनमार्ग । श्लोकद्वयें बोलिला श्रीरंग । येथें कांहीं शंका तिचा भंग । आतां येथून करीतसे. ॥ १७११ ॥ कीं सर्वकर्मे अर्पी आपणास । तो तों जाला आपला दास । म्हणोनि मोक्ष देतो त्यास । या गोष्टीनें विषमता लागली. ॥ १७१२ ॥ कीं दास न्यावे मोक्षा । इत-

रांची करावी उपेक्षा । हे विषमता लागली अंबुजाक्षा । जनांस आणि अर्जुनास ऐसें वाटेल. ॥ १७१३ ॥ म्हणोनि याचा परिहार । करितो आतां सर्वेश्वर । समता साधूनि भक्तीचा बडिवार । बोलतसे या श्लोकीं. ॥ १७१४ ॥

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजंति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९ ॥

अगा ! मी सर्वोत्तम । सर्वांभूतीं सम । धुंडितां सर्व स्थावर जंगम । कोणी द्वेषी अथवा कोणी प्रिय असेना. ॥ १७१५ ॥ सागरास एक अप्रिय । अथवा तरंग एक प्रिय । हें काय घडे सम अद्वय । चित्समुद्र जडतरंगीं ये रीती. ॥ १७१६ ॥ अगा ! मीच जड भूतें सकळ । मीच प्रतिबिंबरूपें जीवही केवळ । जीवास हें न कळे त्या न कळण्याचें मूळ । अविद्या अनादि. ॥ १७१७ ॥ भूतें मजमाजीं सकळ । सर्वभूतीं मी केवळ । परंतु जीवास हें अकळ । अविवेकरूनी. ॥ १७१८ ॥ म्हणोनि मजमाजी भूतें मी सर्वभूतीं । हें रहस्य जीव कोणी नेणती । मी एक आहें ऐसा जगत्पती । न जाणती हेंही.॥१७१९॥ मी कल्पवृक्षस्वभाव भगवंत । जैशास तैसाच होतों निश्चित । चतुर्थाध्यायांत बोलिलों हा सिद्धांत । **'ये यथा मां प्रपद्यंते'** या श्लोकीं. ॥ १७२० ॥ मी सर्वत्र असें परी । जे न भजती त्यांस दूरी । मी त्यांत ते मजमाजीं हे गोष्टी खरी । परि त्यांस माझें विस्मरण. ॥ १७२१ ॥ म्हणोनि मज वाटतें ऐसें । कीं मी त्यांत आहें म्हणों कैसें ? । आणि ते मजमाजीं आहेत हेंही ऐसें । न वाटे मज. ॥ १७२२ ॥ जे भक्तीनें मातें भजती । मज वाटतें कीं तेच मजमाजीं असती । आणि त्यांमाजीं मी जगत्पती । आहें ऐसें वाटतें. ॥ १७२३ ॥ असोनि उदकीं तृषित । तो नाहींच उदकीं म्हणावा निश्चित । अन्नांत पुरिला तरी क्षुधित । नाहींच म्हणावा अन्नांत त्या. ॥ १७२४ ॥ जलसमृद्धींत जल पितो । अन्नसमृद्धींत अन्न खातो । आहे उदकीं अन्नीं म्हणावा तो । तैसे भक्त मजमाजीं मी भक्तांत. ॥ १७२५ ॥ विषम जनाच्याच कल्पना । कल्पद्रुमीं विषमता असेना । कल्पनानुरूप जना । फळ दे म्हणावा समचि तो. ॥१७२६॥ सर्व कर्में मज अर्पिसी । तरी तूं शुभ अशुभ कर्मबंधापासूनि सुटसी । या प्रसंगीं विषमता लागणार ते ऐसी । कल्पतरुन्यायें परिहरिली. ॥ १७२७ ॥ परंतु तेंचि प्रकरण । म्हणोनि संशया आणिका एकाचें होतें स्फुरण । त्या शंकापरिहाराचें विवरण । या पुढिलिया श्लोकीं. ॥ १७२८ ॥ **'यत्करोषि यदश्नासि'** या श्लोकीं अर्जुनातें । म्हणे समर्पीं सर्व कर्में आपणातें । दुसरिया श्लोकीं म्हणे तयातें । **'संन्यासयोगयुक्तात्मा'** म्हणोनी. ॥ १७२९ ॥ कीं

काम्यकर्मत्याग । तो म्हणावा संन्यासयोग । एवं ज्यास नसेल कामनेचा रोग । तोचि काम्यकर्में टाकील. ॥ १७३० ॥ तेव्हां समर्पितां कर्में । मुक्ति ज्ञानें तें ज्ञान या भागवतधर्में । विचारितां ऐशिया क्रमें । सुगम भजन दुर्गम हें. ॥ १७३१ ॥ सुगम कर्मसमर्पणें । आणि विवेकें सुगमचि कर्म त्यागणें । परंतु सद्यः विषयाचें भोगणें । परम कठिण त्याग त्याचा. ॥ १७३२ ॥ कीं काम्य टाकील तोचि तो निष्काम । निष्काम तोचि कीं विषयभोगीं ज्यास न असे काम । हें तों अत्यंत कठिण काम । सद्यः त्यागणें विषयभोग ॥१७३३॥ जों न शके टाकूं विषयभोग । तों त्यास आहेच कामनेचा रोग । ऐशियास काम्यत्याग संन्यासयोग । कैंवी घडे ? ॥ १७३४ ॥ आणि संन्यासयोग हा न घडे । उगाच लागे कर्मार्पणाकडे । तरी ज्ञानद्वारा कैसा उपडे । कंठबंध शुभाशुभ कर्माचा ? ॥ १७३५ ॥ एवं कठिण टाकणें सद्यः विषयभोग । विषयभोग इच्छी तोंपर्यंत न घडे संन्यासयोग । जों नव्हे विषयभोगत्याग । तों हा भक्तियोग साध्य सहसा होईना. ॥ १७३६ ॥ हे शंका पार्थाच्या मनीं । ते सर्वसाक्षी जाणोनी । असला वाईट गुण भक्ताचा याहीहुनी । तरी तो उत्तमचि जाण म्हणतो या श्लोकीं. ॥ १७३७ ॥

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मंतव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३० ॥

अगा ! तो पूर्वोक्त । सर्वकर्म समर्पणार भक्त । असला यथान्यायें स्वधर्में विषयासक्त । तरी तो साधु हें नवल काय तुज सांगूं ? ॥ १७३८ ॥ जरी तो असेल दुराचारी अत्यंत । आणि त्यास दैवत मीच एक भगवंत । भजे मज आणि अन्यदैवत । न भजे कदापी. ॥ १७३९ ॥ तोही साधुच मानावा संतीं । कीं निश्चय अत्यंत उत्तम त्याच्या चित्तीं । कीं अनन्य अव्यभिचारिणी अनंतीं । भक्ति त्याची. ॥ १७४० ॥ जाली उत्तमाची गृहिणी । पाहतां आहे व्यभिचारिणी । दों पुरुषांशीं रमे जारिणी । ते व्यभिचारिणी पतिव्रता म्हणवेना. ॥१७४१॥ ते उत्तमांगना । ऐसें भल्यांच्या वाचेस येइना । तैसा मज भजे इतरांसही भजे अर्जुना ! । तो सदाचारीही साधु न म्हणवे कदापि. ॥ १७४२ ॥ न भजे अन्य देवांतें । अनन्यभावें भजे मातें । तो अत्यंत दुराचारी असला तरी त्यातें । साधूच मानावा सज्जनीं. ॥ १७४३ ॥ पहावें त्याच्या निश्चयाकडे । कीं मजवांचून इतर दैवत नावडे । अनन्यभावें भक्ति माझी घडे । तो अतिदुराचारीही साधु मानावा. ॥ १७४४ ॥ अगा ! रोग आहे देहीं । परि अपथ्य टाकोनि आरोग्यकर अत्यंत जें कांहीं । तें औषध निरंतर, सेवितो तोही ।

निरोगी आला म्हणोनि उत्तम वैद्य मानिती. ॥ १७४५ ॥ संसाररोगातें हरी । ऐसें दिव्य औषध मी हरी । मज सेवी आणि विषयरोग वाढवी तीतें न सेवी जरी । विषयवासनारोगनिर्मुक्तचि तो मानावा. ॥ १७४६ ॥ अगा! औषधाविण। निरोगी जाला कोण? । माझ्या भक्तीवांचून विषयप्रवीण । चित्त तें शुद्धी कैसें पावतें? ॥ १७४७ ॥ परंतु जों केला नाहीं दुराचारत्याग । आणि चित्तीं माझा भक्तियोग । न भजे इतरांस तरी संन्यासयोग । साधलाच त्याला. ॥ १७४८ ॥ कीं काम्य टाकिलेंची असेल जरी । इतर देवांतें न भजे तरी । उरली सद्यः भोगेच्छा दिसे परी । नाशक तीचें माझें अनन्यभजन आरंभिलें. ॥ १७४९ ॥ परिस हाता आला । तो तेव्हांच कनकसंपन्न जाला । माझें भजन अनन्य लागलें ज्याला । साधु त्याला म्हणावेंचि. ॥ १७५० ॥ कीं कीटकही भ्रमर होतो ध्यातां । सत्त्वशुद्धि तैसी मज सत्त्वोपाधीस भजतां । रंजोवृद्धिकारका अन्या त्यजितां । नासेचि वासना तया अनन्यभक्तीची. ॥ १७५१ ॥ ऐसा स्वभक्त आणि दुराचारी । ज्यास वर्णितों येथवरी । तो जातीनें पापजाती ऐसी वैखरी । वदती कोण्ही तें विरुद्ध. ॥ १७५२ ॥ कीं पुढिलिया श्लोकावरी । त्यातेंचि वर्णूनि हरी । त्या पुढिलियाच श्लोकीं मुरारी । तें पापजातीचें वेगळेंच वर्णील. ॥ १७५३ ॥ **'मामुपाश्रित्य कौंतेय येऽपि स्युः पापयोनयः'** म्हणोनी । म्हणेल कीं जे यावेगळे पापयोनी । आणि स्त्रिया वैश्यादिही तरती म्हणेल यावरूनी । हा दुराचारी सत्कुलप्रसूतचि जाणावा. ॥ १७५४ ॥ आतां याचा अर्थ ये रीती । कीं दुराचारी आणि जोडे सत्संगती । ते असोनिही दुराचारी मती । त्याची अनन्यहरिभजनीं जरी लागे, ॥ १७५५ ॥ तरी त्या भजनें कृतार्थ । होणार ऐसा याचा अर्थ । याकारणें म्हणे समर्थ । कीं तो साधुच मानावा. ॥ १७५६ ॥ कीं साधुत्व अवलंबाया । विलंब नाहीं उरला तया । तेही गोष्टी धनंजया । आईक म्हणतो या श्लोकीं. ॥ १७५७ ॥

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छांतिं निगच्छति ।
कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१ ॥

अगा! चित्तधर्मेंकरून युक्त । ऐसा अतिशीघ्र होतो तो माझा भक्त । कीं जे शांति शाश्वत तीतें होऊनि विरक्त । अतिशयें पावतो अतिशीघ्र. ॥ १७५८ ॥ हा प्रताप माझ्या भक्तीचा । अर्जुना! जे वादी तयां न वाटे साचा । बडबड करील त्यांची वाचा । कीं हें ऐसें घडों शकेना. ॥ १७५९ ॥ सूर्य दिवांधाच्या मतें नसे । जन्मांधास काय दिसे । गर्भिणीचे डोहळे कैसे । वांजेस होती. ॥ १७६० ॥ मार्ग भक्तीचा ठावा नसे । त्यांस हें सर्व मिथ्या

भासे । ते समजाविल्याही समजतील कैसे । हा पंथचि ठावका ज्यांला असेना. ॥ १७६१ ॥ परंतु देखोनि त्यांची सभा । भुजा आपल्या करूनि उभा । ये विषयीं सुभद्रावल्लभा । प्रतिज्ञा करीं गर्जोनियां. ॥ १७६२ ॥ अगा निगमरूपिणी अमोघ ज्याची वाणी । तो मी प्रतिज्ञापूर्वक बोलतों चक्रपाणी । कीं माझा भक्त वांया न जाय कोणी । कदापि कुंतीनंदना ! ॥ १७६३ ॥ कौंतेय म्हणिजे कुंतीसुत । अर्जुनास या नांवें आळवी अनंत । भाव गहन अत्यंत भगवंत । दावी आळवितां या नांवें. ॥ १७६४ ॥ कीं दुराचारीही माझा भक्त । न नासे कधीं जरीही विषयासक्त । व्यर्थ सदाचारी आणि विरक्त । भक्त माझा जो नव्हे. ॥ १७६५ ॥ कीं तूं कुंतीचा सुत । उत्पत्ति तुझी पुरुषांतराचें[1] रेत । कीं तूं न होसी निश्चित । पुत्र आपल्या बापा पंडूचा. ॥ १७६६ ॥ असोनि ऐसें सारथी । मज भक्तीकरून बसविले रथीं । लाळा घोटिती महारथी अतिरथी । दुर्योधनाचे आणि तो. ॥ १७६७ ॥ उत्पत्ति ऐसी असोनि मद्भक्त । म्हणोनि मोक्ष आणि जयलक्ष्मीनें होसील युक्त । दुर्योधन मरेल अभक्त । जरी वीर्याचाच आपल्या बापाचिया. ॥ १७६८ ॥ अभक्त नासे सदाचारी । भक्त तरे जरी दुराचारी । यमुनापुलिनसंचारी । स्पष्ट बोलिला या श्लोकीं. ॥ १७६९ ॥ दुराचार सत्कुलप्रसूत । त्या भक्ताचे विषयीं ऐसें बोलिला देवकीसुत । आतां कुलेंकरून नीच बहुत । तेही स्वभक्तीनें तरती म्हणतो या श्लोकीं. ॥ १७७० ॥

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परां गतिम् ॥ ३२ ॥

अर्जुना ! जे असती पापयोनी । तेही माझ्या आश्रयें करूनी । परमगतीतें पावती यावरूनी । पाहें बडिवार माझ्या भजनाचा. ॥ १७७१ ॥ चांडाळादि अधमजाती । जरी माझाच आश्रय धरिती । कीं तारक आम्हांस एक श्रीपती । तरी तेही परमगति पावती अर्जुना! ॥ १७७२ ॥ तैशाच गा अर्जुना! स्त्रिया । सत्कुलप्रसूताही मूर्तिमंत माया । [2]असत्यसाहसअतिलोभतादि धनं-

---

१. पंडुव्यतिरिक्त पुरुषाचें, इंद्राचें. पंडूस किंदमऋषीचा शाप असल्यामुळें कुंतीनें इंद्रापासून अर्जुनाची प्राप्ति करून घेतली होती. २. बिचाऱ्या अबला स्त्रीजातीवर पंडितरायाचा केवढा हा दोषारोप! स्त्रिया अज्ञान असतात असें कदाचित् म्हणतां येईल. परंतु त्या सर्व दुर्गुणांचें माहेरघर आहेत असें म्हणणें मोठ्या धाडसाचें आहे. स्त्रियांच्या विषयीं अशा प्रकारचा कटाक्ष बऱ्याच पुरातन कालापासून असावा असें दिसतें. 'अनृतं साहसं माया' इत्यादि दुर्गुण संस्कृत कवींनीं त्यांच्या पदरीं बांधले आहेत. परंतु ह्या श्लोकास हरताळ लावणारीं किती तरी स्त्रीरत्नें आपल्या देशांत निर्माण झालीं आहेत !

जया! । दुर्गुण जयांचें माहेर. ॥ १७७३ ॥ दुर्गुण पुरुषासही असती । परि स्त्रिया खाणीच दुर्गुणाच्या दिसती । पति, पुत्र, पिताही वंचिती । सहज कृत्रिम स्वभाव स्त्रियांचा. ॥ १७७४ ॥ स्त्रिया ऐशा वाईट परी । मज अनन्यभावें भजती जरी । त्याही साधुपदवी पावोनि बरी । परमगतीतें पावती. ॥ १७७५ ॥ पुरुषांतही कुलीन । वेदीं अधिकार ते वैश्यजन । परि त्यांस लोभ अत्यंत गहन । धनाचे ठायीं. ॥ १७७६ ॥ सर्वा वर्णांसही प्रिय धन । परि वैश्यांस धनेंचि केवळ जीवन । धनेंचि भोग धनेंचि साधन । धन मेळवावयाचें तयांला. ॥ १७७७ ॥ परमलोभिष्ठप्रकृती । वैश्य धनतृष्णेच्या आकृती । तेही जरी अनन्यभावें सुकृती । मज भजती पावतीच परम गतीतें. ॥ १७७८ ॥ शूद्र केवळ तमोगुणी । वेद न पडे ज्यांच्या श्रवणीं । तेही मज अनन्यभावें जे क्षणीं । भजती पावलेच म्हणावे परमगतीतें. ॥ १७७९ ॥ स्त्रिया शूद्र आणि इतर अधम जाती । माझ्या भजनें मुक्ति पावती । ब्राह्मणही नरकास जाती । मज न भजतां वेदशास्त्रसंपन्नही हा भाव. ॥ १७८० ॥ सर्ववर्णगुरुत्व अधिकार । जाणती वेदवेदांत बोलती सार । परि भगवद्भजनावांचूनि निःसार । सर्व जालें तयांचें. ॥ १७८१ ॥ भगवद्भजन करिती जरी । तरि त्यांस तो तिळही नसे दूरी । प्राप्ती त्यांस अति लवकरी । हें स्पष्ट बोलतो या श्लोकीं. ॥ १७८२ ॥

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३ ॥

अंगा! अत्यंत अधम जाती । माझ्या भजनें वैकुंठास जाती । ब्राह्मण तों परम सुकृती । हे मोक्ष पावती नवल काय? ॥ १७८३ ॥ नीचयोनी मोक्ष पावती । मज भजतां हें बोलिलों तुजप्रती । ब्राह्मणाची गोष्टी मागुती । बोलणेंचि नलगे. ॥ १७८४ ॥ कीं त्या पापजाती । ब्राह्मण पुण्यवंत सुकृती । वेदशास्त्रसंपन्न सहजाकृती । काय यांचें आश्चर्य? ॥ १७८५ ॥ ब्राह्मण सुकृती मद्भक्त । त्याचें नवल नाहींच होतां मुक्त । तैसेच क्षत्रिय राजर्षि मद्भक्तियुक्त । काय सांगों हे मुक्ति पावतील म्हणोनी. ॥ १७८६ ॥ भजन माझें ऐसें म्हणोनी । अर्जुना! तुज मागतों पदर पसरुनी । कीं भज मज अनन्यभक्तिकरूनी । अगा अर्जुना! ॥ १७८७ ॥ दुर्लभ हा मनुष्यदेह । येथें मोक्षप्राप्तीस नाहीं संदेह । परि साधन नरक दुःखासही देह गेह । मी माझें म्हणतों

१. प्रस्तुत कालीं तर स्त्रियापेक्षां पुरुषांमध्येंच दुर्गुणी व्यक्ति जास्त सांपडतील.

शरीर हेंचि. ॥ १७८८ ॥ म्हणसी भजोंच तूतें परी । विषय भोगूं तारुण्य आहे तोंवरी । तरी अगा! एक घडिभरी । शाश्वत राहेल हा भरंवसा याचा असेना. ॥ १७८९ ॥ अगा! हा मनुष्यलोक अनित्य । म्हणोनि आदीं भज गा! मज अगत्य । स्वयें नित्य नसोनिही नित्य । पदप्राप्ति देतो देह हा. ॥ १७९० ॥ अगा! समर्थ कोण काळापरिस । त्यापासूनि जायाचा हा नरदेह परिस । प्राप्त जाला म्हणोनि बापा! आळस । न करीं सोनें करी लोखंडें आपलीं. ॥ १७९१ ॥ परिस पांचभौतिक नरदेह । लोखंडें इंद्रियें मन बुद्धि इत्यादि लिंगदेह । भगवद्भजनें योग दोहींचा होतां निःसंदेह । जगदलंकार हेमचि तो ब्रह्म होणार. ॥ १७९२ ॥ एके हातीं जयाच्या परिस । एके हातीं लोखंडही असे बहुवस । सोनें करायास करितो आळस । तोचि अभाग्य या लोकीं. ॥ १७९३ ॥ ज्याचा परिस जायाचा तो काळ । क्षण न लगतां नेतो तत्काळ । ऐसें कळोनिही दरिद्री फटकाळ । तोचि जाणावा जो सुवर्ण न करी लोखंडें आपलीं. ॥ १७९४ ॥ जायाचा चिंतामणि क्षणभरी । समर्था काळापासूनि हाता आला तरी । त्याणें आपला नाहीं मागितला तोंवरी । परम अभीष्ट तेंचि चितावें. ॥ १७९५ ॥ म्हणोनि हा मनुष्यलोक अनित्य । परि येथें साधतो आनंद नित्य । म्हणोनि तुज अर्जुना! सांगतों कीं आदीं अगत्य । भज मज अनन्यभावें करोनी. ॥ १७९६ ॥ हें ऐकोन अर्जुन । म्हणेल कैसें करावें भजन । तरी सर्वकर्मार्पण भवभंजन । पूर्वींच बोलिला. ॥ १७९७ ॥ सहज कर्म अर्पितां जाला दास । मग निजभक्ति देतो देव त्यास । तोचि स्वयें जगन्निवास । स्वभजन उपदेशितो या श्लोकीं. ॥१७९८॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

अगा! मन माझिया चरणीं । भक्ति माझी अंतःकरणीं । भक्त माझा तूं होऊनि ऐसा स्मरणीं । राहें माझिया. ॥ १७९९ ॥ माझ्या यजनाचे प्रकार । करीं आणि मातेंचि करीं नमस्कार । तरी मातेंचि पावसी हा निर्धार । इतकियास कारण तें शेवटीं हें आइक. ॥ १८०० ॥ अगा! या सर्वांस कारण । तूं होय मत्परायण । मज तारक एक नारायण । धरी ऐसा परम आश्रय माझा विश्वासें. ॥ १८०१ ॥ श्रीकांत वासुदेव । तोचि सर्वदेवाधिदेव । भक्त त्यांचेच सर्व देव । तोचि एक तारक मजलागीं. ॥ १८०२ ॥ मज आश्रय त्यावांचूनी । नसे आणि नसोच म्हणोनी । ऐसा विश्वास माझा प्रीतीकरूनी ।

ज्यांस असतो तो मत्परायण म्हणावा. ॥ १८०३ ॥ त्या मुकुंदासमान अथवा अधिक । असे ऐसा वाटे देव कोणीएक । तरी हाचि तारक मज शेषपर्यंक । ऐसें वांटे किमर्थ. ॥ १८०४ ॥ वाटे सर्वांहुनी श्रेष्ठ । तरीच भाव ऐसा वसे उत्कृष्ट । ज्यास न वाटे इतर दैवत अभीष्ट । तोचि मत्परायण हा अर्थ. ॥ १८०५ ॥ ऐसा होय मत्परायण । मग मजमाजी योजी अंतःकरण । ऐसा अंतःकरण योजोनि तूं निपुण । मातेंचि त्या नित्यानंदातें पावसी. ॥ १८०६ ॥ ऐसा अध्याय नवम । अनन्यभक्तीनेंच अर्थ याचा सुगम । व्यभिचारिणी भक्ति ज्याची त्यास दुर्गम । अर्थ अबाधित लागेना. ॥ १८०७ ॥ कनकपरीक्षेची कसवटी जैसी । ज्ञानपरीक्षेची कसवटी तैसी । राजविद्या ते या अध्यायांत ऐसी । बोलिला श्रीकृष्ण. ॥ १८०८ ॥ ज्ञान त्याचेंच निर्मळ । कीं अनन्य हरिभक्तिच ज्यांला केवळ । जे अनन्यत्वें न धरिती कृष्णपदकमळ । ते चावळती राजविद्या वाखाणितां ॥ १८०९ ॥ निषिद्ध इतरदेवताभजन । भजावा एक श्रीकृष्ण भवभंजन । हें गीतारहस्य विरळ जन । भगवद्भक्त जाणती. ॥ १८१० ॥ वाखाणावयाची गीता । तरी मंगलाचरणीं स्मरावें अनंता । न प्रार्थितां अन्यदेवता । अंतीं समर्पावा ग्रंथ त्यासची. ॥ १८११ ॥ गुरुवचनें आत्मा कळल्या उपरांतिक । जे योगसिद्धीकारणें नुसत्या निर्गुणाचे उपासक । त्यांस सगुणभजन वर्णनकौतुक । नसेच कांहीं. ॥ १८१२ ॥ जे अपरोक्ष आत्मा कळल्यावरी । **'यतो वाचो निवर्तंते'** या अनुभवाकारणें वृत्ति बरी । निर्गुणींच योजिती त्यांस कूसरी । न लागतीच सगुण वर्णनाच्या. ॥ १८१३ ॥ **'यतो वाचो निवर्तंते'** हा अनुभव । आणि सर्वभूतीं दिसे वासुदेव । ऐसें असोनि सगुण देवाधिदेव । सेव्य जया. ॥ १८१४ ॥ तिहींच वाखाणावी गीता । आदिअंतीं स्मरावें एकाच त्या अनंता । ग्रंथ अध्यायावसानीं भगवंता । तया समर्पावा. ॥ १८१५ ॥ आत्मज्ञान जाहल्यावरी । समर्पणादि नियम कां परी । कोणी ज्ञानाभिमानी वैखरी । चाळिती चावळोनि ऐसीही. ॥ १८१६ ॥ तरी ज्ञान जाहल्यावरी । टीका मंगलाचरण हि कां परी । मंगलाचरणादिनियम जरी । तरी ग्रंथावसानीं समर्पणही करावें तयातें. ॥ १८१७ ॥ **'ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य'** म्हणोनी । या श्लोकीं अनन्ययोगेंचि करूनी । ध्याती आणि सर्व कर्में अर्पिती म्हणेल यावरूनी । अनुभवी भक्तही अर्पिती स्वकर्में. ॥ १८१८ ॥ गुरु शिष्य भक्त ऐसें ज्ञान जाल्यावरी । गुरुभजन ज्ञानियास मग कां परी । गुरुभजन कर्तव्यच जरी तरी । अनन्य सगुणभजन कर्मा-

र्पणही कां नसावें? ॥ १८१९ ॥ गीता वाखाणावी तरी । कीं भक्ति श्रेष्ठ सर्वांत वाटे जरी । कीं अष्टादशींच ऐसें हरी । स्वयें बोलेल. ॥ १८२० ॥ **'य इदं परमं गुह्यं'** या श्लोकीं । **'भक्तिं मयि परां कृत्वा'** म्हणोनि बोलेल कीं । या गीतेंत थोर ते भक्ति श्रीवत्सांकीं । ऐसी गीता जों वाखाणी माझ्या भक्तांत. ॥ १८२१ ॥ त्यासारिखा प्रिय दुसरा । **'न भूतो न भविष्यति'** अगा पांडुकुमरा! । म्हणोन म्हणेल त्या उदारा । मंगलाचरणीं ईश्वरा समर्पावा ग्रंथ त्यातेंचि. ॥ १८२२ ॥ कीं अर्पी कर्में सकळ । आणि सगुण भजे अनुभवी होऊनि केवळ । न करी अन्यदेवताभजनविटाळ । प्रेमें भजे ऐसी भक्ति हेचि. ॥ १८२३ ॥ ऐसी हे नवमाध्यायाची ही टीका । आरंभिली स्मरोनि देवा निष्कलंका । शुद्धसत्त्वोपाधि श्रीवत्सांका । शेषपर्यंकचरणावरी समर्पिली. ॥ १८२४ ॥ टीका समर्पितां पार्यी । उचलोनि ठेवी हृदयीं । टीकाकारही तोचि शेषशायी । वामन म्हणे. ॥ १८२५ ॥

यो राजगुह्यमवदन्निजराजविद्यां धर्म्यामृताय उपदिश्य रराज विद्याम् ।
भक्तो न नश्यति कुतोऽपि स मावरोऽस्तु प्रत्यक्ष एव जगदाकृतिराविरस्तु ॥

इति श्रीमद्वामनपंडितविरचितायां यथार्थदीपिकायां नवमोऽध्यायः ॥

